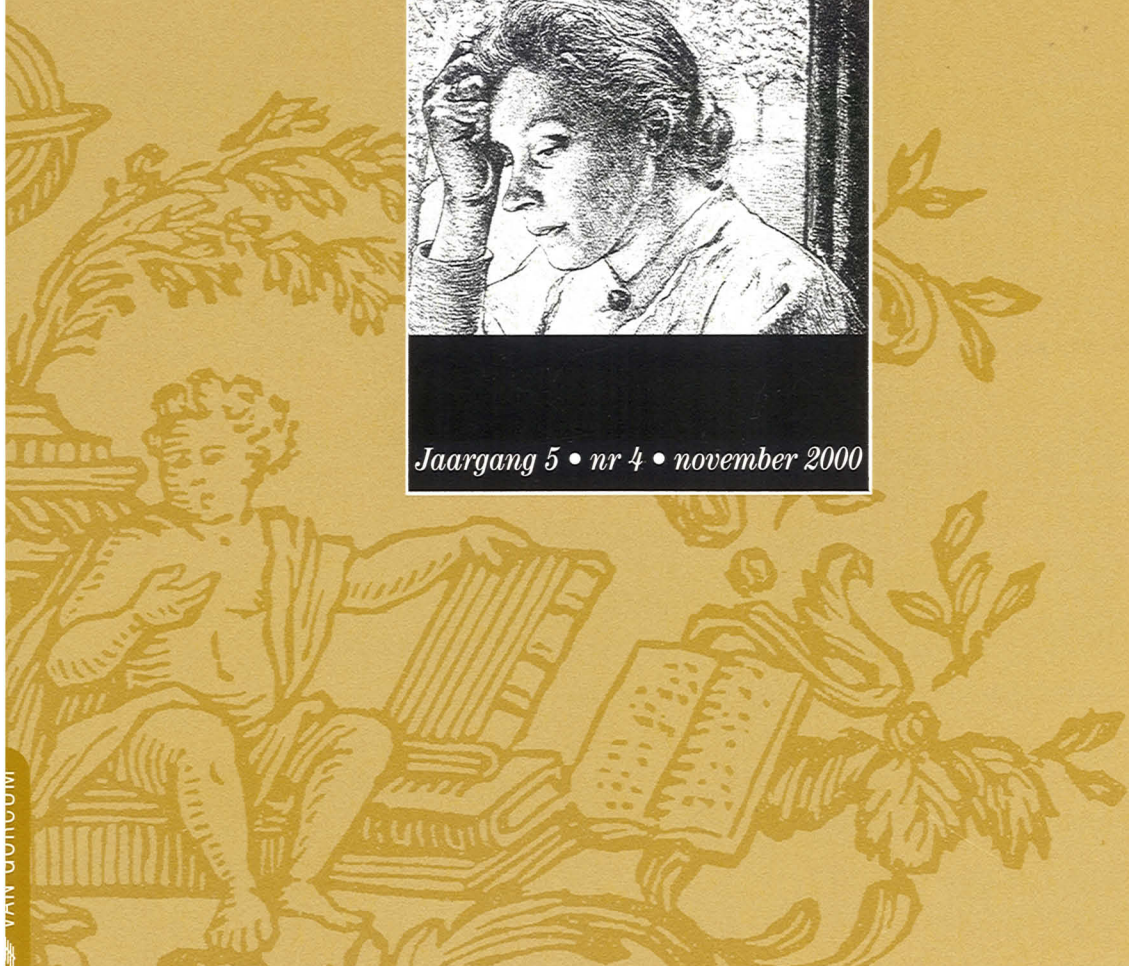

NEDERLANDSE

Letterkunde

Jaargang 5 • nr 4 • november 2000

VAN DORTCOOM

NEDERLANDSE

Letterkunde

Nederlandse letterkunde verschijnt in de maanden februari, mei, augustus en november.

Redactie

Wiljan van den Akker, Gillis Dorleijn, Dick van Halsema,
Marita Mathijssen, Marijke Meijer Drees (redactiesecretaris)
Paul Wackers en Riet Schenkeveld-van der Dussen

Redactieadres

Mevr.dr. M.E. Meijer Drees

De Wuurde 65

6662 NB Elst

E-mail: marijke.e.meijerdrees@let.uu.nl

Op dit adres zijn tevens de kopij-aanwijzingen aan te vragen.

Uitgever

Uitgeverij Van Gorcum, Postbus 43

9400 AA Assen, telefoon 0592-379555/fax 0592-379552

E-mail: assen@vgorcum.nl Internet: www.vgorcum.nl

Abonnementsprijs

Particulier f 99,—/Bfr 1850

Instelling f 180,—/Bfr 3350

Student f 59,50/Bfr 1110

Opgave van abonnementen bij de uitgever. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijke opzegging heeft plaatsgehad.

Advertentietarieven opvraagbaar bij de uitgever.

Auteursrecht voorbehouden

Overname van artikelen of gedeelten van artikelen mag alleen geschieden met schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISSN 1384-5829

Nederlands
uitgeversverbond
Groep uitgevers voor
vak en wetenschap

Letterkunde

ARTIKELEN

Herman Brinkman

Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem 21

Geert Buelens

Een wel zeer eigenzinnige kapelmeester. Gaston Burssens' vroege poëzie in het licht van Paul van Ostaijen 2

H.P. van Coller

Lewensverhale van twee veelsydige skrywers 293

Hans Ester

Inleiding thema-afl levering 'Letterkunde in Zuid-Afrika' 201

Siegfried Huigen

Bataafse koloniale politiek en reisverslagen over Zuid-Afrika 236

Ena Jansen

Notities over de weerklink van Zuid-Afrikaanse literaire vertogen 204

Stine Jensen

Ecce Simius! Over Mijn aap schreit van Albert Helman 62

Hermine Joldersma en Dieuwke van der Poel

Sij singhen met soeter stemmen. Het liederenhandschrift Brussel KB II 2631 113

Jos Joosten

Spurwerk vanaf het ziekbed of: waarom Willem Termeer zijn vrouw niet vermoordde 333

Frans Willem Korsten
Meisje doodt Man. Een (post)moderne lezing van Vincent Mahieus 'Tsjoeke' 154

Nico Laan
Freud en Marx verenigd? Henriëtte Roland Holst als biografie 305

Matthijs van Otegem
Vondels bespiegelingen over de nieuwe filosofie 47

Heilna du Plooy
Met die verlede die toekoms in: vroueskrywers van die negentigerjare in Afrikaans 252

Ute Schürings
'Dikke Duitser in burger'. Over de functie van stereotiepe Duitslandbeelden in het werk van Willem Frederik Hermans 138

Gerard Sonnemans
Het lineaire schrijfproces bij middeleeuwse teksten 323

Lina Spies
'n Blik van binne: Gerrit Komrij se bloemlesing De Afrikaanse poëzie in 1000 en enkele gedichten 286

Abraham H. de Vries
Die orale tradisie in die werk van twee Afrikaanse outeurs 268

George Weideman
Skrywerskap en kulturele identiteit in Suid-Afrika: oorlewing deur die oorlewering 219

STAND VAN ZAKEN

Wim van Anrooij
Jan van Boendale en de Antwerpse school 86

G.F.H. Raat
Geen rust voor de kunstlooiën. Over de stand van de Claus-studie 173

GRENSVERKEER

Arie Jan Gelderblom

Histoire à la française 183

Dick van Halsema

Op de grens van twee culturen 100

KORTAF

B. Besamusca (red.), *Jeesten van rouwen ende van feesten* (Mieke de Jong) 352

Elke Brems, *Alles is leugen. De vroege romans van Gerard Walschap* (Jos Muyres) 189

Herman Brinkman, Janny Schenkel (eds.) *Het handschrift van Hulthem*;
M.E.M. Jungman i.s.m. J. Voorbij, *Repertorium van teksten in het handschrift van
Hulthem* (J. Reynaert) 344

Karl Enenkel, Sjaak Onderdelinden, Paul J. Smith (red.), *Typisch Nederlands.
De Nederlandse identiteit in de letterkunde* (Yolanda Rodríguez Pérez) 354

Th.C.J. van der Heijden en F.C. van Boheemen, *Met minnen versaemt. De Hollandse
rederijkers vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bron-
nenstudies en Retoricaal memoriaal [...]* (Karel Bostoën) 187

Wilfred Jonckheere, *Van Mafeking tot Robbeneiland, Zuid-Afrika in de Nederlandse
literatuur 1896-1996* (Arie Jan Gelderblom) 359

Marjolein Kool, *De conste vanden getale* (Orlanda S.H. Lie) 349

Jan Oegema, *Lucebert, mysticus. Over de roepingsgedichten en de 'Open brief aan
Bertus Aaffes'* (Yra van Dijk) 191

Thijs Pollmann, *De letteren als wetenschappen. Een inleiding* (Nico Laan) 365

Mariëlle Polman, *De keerzijde van het leven, Anton van Duinkerken als literatuurcriticus
bij De Tijd* (Hans Anten) 361

Erycius Puteanus, *Sedigh leven, daghelycks broodt (1639)*. Ed. Hugo Dehennin
(Jeroen Jansen) 104

Johan P. Snapper, *De wegen van Marga Minco* (Annie van den Oever) 106

Herman W.J. Vekeman, *Eerherstel voor een mystieke amazone. Het Twee-vormich Tractaethen* (Paul Wackers) 342

Jeanne Verbij-Schillings (ed.), *Het Haagse handschrift van heraut Beyeren* (Remco Sleiderink) 347

Willemien B. de Vries, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw* (Els Stronks) 356

Freud en Marx verenigd?

Henriëtte Roland Holst als biografe

Nico Laan

Voor een marxist lijkt de biografie niet het meest geëigende middel om zijn ideeën te verduidelijken. In een biografie ligt de nadruk immers op de emotionele en geestelijke ontwikkeling van een individu, terwijl in de marxistische beschouwingwijze het individuele een ondergeschikte plaats heeft en de belangstelling vooral uitgaat naar sociale en economische processen. Toch treffen we diverse biografen aan onder de Nederlandse marxisten. Waren die dan niet trouw in de leer of wrongen ze zich in allerlei bochten om kost wat kost biograaf te zijn?

In het geval van Saks is het moeilijk die vragen te beantwoorden. Hij was jarenlang redactiesecretaris van *De Nieuwe Tijd*, het maandblad van de SDAP, trok zich vervolgens terug uit de politiek en besteedde de laatste decennia van zijn leven aan het schrijven van artikelen over Busken Huet, Potgieter en Multatuli. Daaruit ontstonden twee boeken, respectievelijk verschenen in 1927 en 1937. Het eerste is zuiver documentair. In het tweede komen we in ieder geval nog een term als 'klassenstrijd' tegen, maar ook daar is van een principieel marxistisch geschrift geen sprake. Een kenner van het werk van Saks, De Jong, verklaart dat door erop te wijzen dat een biografie een marxist weinig mogelijkheden biedt.¹ Maar hij gaat niet in op de vraag waarom Saks dan zo'n onhandig medium koos.

Het echtpaar Romein is een makkelijker geval. Hun houding tegenover het marxisme kenmerkt zich vanaf het begin door een zekere losheid. Het typeert hen dat ze twee boeken schreven over de vaderlandse geschiedenis: één (*De lage landen bij de zee*, 1934) waarin het accent ligt op de economische ontwikkelingen en het individu nauwelijks aan bod komt, en een ander (*Erflaters van onze beschaving*, 1938-1940) waarin het individu, voor zover ten minste beroemd en van grote betekenis voor het nageslacht, juist in het centrum van de belangstelling staat. Zoiets wijst op een pragmatische instelling. Hoewel het echtpaar Romein nog in 1956 lieten weten er prijs op te stellen hun benadering 'marxistisch' te noemen, is volgens verschillende commentatoren 'eclectisch' een betere aanduiding.²

'Als er geen begrip van Marx voorradig was', schrijft Wesseling over het werk van Jan Romein, 'dan was er wel iets van Weber, als Freud niets had te bieden dan leende hij een begrip van Bergson. Het lijkt alsof een groot aantal begrippen en theo-

riën in zijn hoofd zaten die hij naar believen op de zaken losliet, instinctief als het ware'.³

Iets dergelijks is nooit gezegd over Henriëtte Roland Holst. Zij geldt als uiterst principieel. Volgens Stuiveling is niets voor haar zo typerend als 'het onvoorwaardelijke'. Om misverstanden te voorkomen, voegt hij daaraan toe dat die eigenschap niet moet worden verward met dogmatisme, wijzend op haar 'waakzame zelfkritiek' die 'telkens weer de verworvenheden van gisteren als ontoereikend zag voor de vraagstukken en verlangens van vandaag'.⁴ Een andere kenner, Schaap, varieert daarop door te zeggen dat Roland Holst twee eigenschappen combineert: 'de drang trouw te blijven aan een beginsel en de blijvende behoefte aan vernieuwing van het eigen denken'.⁵

Anders dan het echtpaar Romein noemde Roland Holst zich niet altijd 'marxiste'. Ze sloot zich in de loop van haar leven aan bij verschillende partijen: eerst bij de SDAP, daarna, vanaf 1915, bij het Revolutionair Socialistisch Verbond (later opgenomen in de Communistische Partij Holland) en tenslotte, vanaf 1928, bij de Woodbrookers. Continuïteit was er in die zin dat ze, ook toen ze 'religieus socialiste' was geworden, nog lange tijd in discussie bleef met Marx en zijn exegeten, al werd haar toon wel kritischer en stelde ze zich steeds afwijzender op.⁶

Wanneer we ons beperken tot werken van enige omvang, dan schreef Roland Holst twaalf biografieën waarvan er één - een boek over Hugo - onuitgegeven bleef. Ze is daarmee een van onze ijverigste biografen.⁷ Marx speelt in haar boeken een belangrijker rol dan in die van Saks of het echtpaar Romein. Maar ze oriënteerde zich, zelfs in de tijd van de SDAP en het Revolutionair Socialistisch Verbond, zelden exclusief op hem.

Ook Freud en andere psychoanalytici zijn voor haar biografieën van betekenis geweest. Hun werk leerde ze kennen in de jaren 1910-1914. Ze verdiepte zich toen in de psychologie en vatte al snel een voorkeur op voor de 'moderne analytische zielkunde'.⁸ Die maakte zoveel indruk op haar dat ze in de jaren twintig haar partijgenoten opriep de mogelijkheden te onderzoeken het marxisme en de psychoanalyse met elkaar te verbinden. In ongeveer dezelfde periode waren er in het buitenland, in het bijzonder in Duitsland en Oostenrijk, psychoanalytici en marxisten die eveneens op een synthese aandrongen. Ze betoogden dat beide theorieën elkaars tekortkomingen zouden opheffen. Hun pleidooien stuitten bij de leiding van hun beider organisaties op verzet en in een enkel geval was de weerstand zo groot, dat de leiding de zogeheten freudo-marxisten royeerde.⁹

In de Nederlandse marxistische en psychoanalytische beweging toonde men nauwelijks belangstelling voor de buitenlandse ideeën. Het debat werd hier vooral gevolgd en becommentarieerd door 'ietwat excentrieke lieden die zich als 'vrije' of anarchistische socialisten beschouwden en bezijden het gezapige 'mainstream' Nederland stonden'. De formulering is afkomstig uit Bulhofs *Freud en Nederland*. Tot de namen die ze noemt, behoren die van Constandse, Kuysten en Nabrink.¹⁰ Roland Holst ontbreekt opvallend genoeg, terwijl ze een pionier lijkt te zijn in haar

ijveren voor een toenadering tussen marxisme en psychoanalyse. Bijna alle publicaties die Bulhof bespreekt, stammen uit de jaren dertig. Roland Holst ging de genoemden niet alleen voor in hun freudo-marxisme, ze speelde ook een veel belangrijker rol in het intellectuele leven - al gaat het te ver om haar tot de 'mainstream' te rekenen.

Gaan we na hoe Roland Holst omging met Freud en Marx dan merken we dat ze heel wat minder 'trouw' en 'onvoorwaardelijk' was dan kenners beweren. Net als het echtpaar Romein blijkt ook zij pragmatisch en eclecticisch te werk te gaan. Op haar 'zelfkritiek' is eveneens het een en ander af te dingen. Ze legt lang niet altijd uit waarom ze 'de verworvenheden van gisteren als ontoereikend zag voor de vraagstukken en verlangen van vandaag' en gedraagt zich meer dan eens grillig tegenover theoretische concepties.

'Klassieke' versus 'moderne' of 'nieuwste' biografie

Omdat het gaat over boeken die bijna niemand kent, lijkt het nuttig eerst iets te zeggen over het soort biografieën dat Roland Holst schreef en de plaats die zij innemen in de geschiedenis van het genre. Over die geschiedenis bestaan verschillende Nederlandse studies. Het vreemde is dat Roland Holst daar, ondanks haar hoge productie, nauwelijks in voorkomt. Zelfs niet in het boek van een partijgenoot als Romein.¹¹

Elke geschiedschrijver begint zijn overzicht in de Oudheid. Dat gebeurt niet alleen omdat het genre toen ontstond, maar ook omdat het heel lang zijn klassieke vorm zou hebben behouden. Voor Jan Romein, de oudste historicus van het genre, bestaan er twee soorten biografieën: de 'klassieke' en de 'moderne'. De eerste soort, voortgekomen uit de lijkrede, zou zich ten doel stellen de hoofdpersoon te prijzen en deze de lezer ten voorbeeld te stellen. Tot die soort rekent hij niet alleen het werk van Xenophon, Plutarchus, Tacitus en Suetonius, maar ook de middeleeuwse hagiografie en het Victoriaanse levensverhaal. De 'moderne' biografie zou zich onderscheiden door een 'onbevagen' zoektocht naar de waarheid. Andere kenmerken die Romein noemt zijn: 'psychologisch doordringingsvermogen' en 'gecompliceerdheid van het psychische beeld'. Tot de grondleggers van dit type biografie rekent hij Strachey met diens *Eminent Victorians* (1918), Ludwig (*Goethe*, 1919), Stefan Zweig (*Drei Meister*, 1919) en Maurois (*Ariel, ou la vie de Shelley*, 1923).¹²

Ook in een overzicht van Chorus uit 1962 draait alles om de tegenstelling tussen 'klassiek' en 'modern'.¹³ Die tegenstelling is geïntroduceerd door Strachey en de zijnen en diende een strategisch doel, want ze maakte hen tot de vernieuwers van een genre dat ouderwets dreigde te worden. Met name Romein lijkt weinig oog te hebben voor die strategische achtergrond. Hij identificeert zich met de 'moderne' biografen en neemt bij het karakteriseren van hun werk de slogans over waarmee zij zich van hun voorgangers probeerden te onderscheiden.¹⁴

In een later boek heeft Chorus in plaats van een twee- een driedeling voorgesteld. Naast de 'antieke' biografie onderscheidt hij nu de 'moderne' en de 'nieuwste'. Ook in Fontijns *De Nederlandse schrijversbiografie* komt een driedeling voor. De aanduidingen zijn hier: 'klassiek', 'romantisch' en 'modern'. In beide gevallen wordt met de laatste categorie het werk bedoeld van Strachey c.s. De karakterisering daarvan maakt nog steeds gebruik van de manier waarop de auteurs zichzelf afficheerden, maar er is een grotere aandacht gekomen voor de continuïteit in de ontwikkeling van de biografie.¹⁵

Dat is in die zin terecht dat de 'moderne' of 'nieuwste' biografen niet de eersten waren die zeiden geen pedagogisch doel na te streven en de waarheid boven alles te stellen. Zelfs in de, volgens het clichébeeld, conventionele en preutse Victoriaanse periode waren er biografen die we 'modern' zouden kunnen noemen.¹⁶ Het verlangen een heldenleven te schrijven betekende ook niet automatisch dat men onaangename feiten moest verzwijgen. Er bestonden diverse scenario's voor een heldenleven. In het eerste was sprake van een held zonder meer. Dergelijke boeken lijken op het beeld dat wordt gegeven van de 'klassieke' biografie. De andere scenario's boden meer ruimte. Zij beschrijven iemand met zwakheden die desondanks bewondering verdient of iemand die wordt misleid, verkeerd handelt en daar zwaar voor moet boeten.¹⁷

Fontijn heeft de indruk dat de 'moderne' of 'nieuwste' biografie in Nederland rond 1930 geaccepteerd was.¹⁸ Dat zou betekenen dat Roland Holst de ontwikkelingen niet bijhield. Zij schreef zowel voor als na die tijd boeken waarin de hoofdpersoon als een held werd verheerlijkt. Een enkele keer heette hij ook letterlijk een 'held', soms met een hoofdletter geschreven. Andere veelzeggende aanduidingen zijn 'genie' en 'profeet'.¹⁹

In haar autobiografie vermeldt Roland Holst met duidelijke trots dat ze van jongsaftaan de 'gave der verering' bezat, dat wil zeggen 'het besef der hoogheid en heiligheid van bepaalde dingen'.²⁰ Tot die 'bepaalde dingen' behoorden zeker de kunst en haar beoefenaars. Veel van haar biografieën waren aan kunstenaars gewijd en ze liet zich de verering voor hen door niemand afnemen, ook niet door haar collega-biografen.

Hoewel ze *Eminent Victorians* bijna direct na verschijnen las, gaat ze in geen van haar biografieën in debat met Strachey c.s.²¹ Maar uit een recensie van een boek over Tolstoj uit 1932 blijkt dat ze zich danig ergerde aan de 'pluizers' die er een eer in stelden 'de meest verborgen gevoelens' en de 'intiemste betrekkingen' in de openbaarheid te brengen. Ze verweet hen dat ze geen 'schroom' kenden en 'schennis' begingen, dat wil zeggen 'de heiligheid der heiligen aantasten, door hun zwakheden en gebrekkigheden in éénzelfde perspectief te brengen met hun zedelijke krachten, hun heroïsme, hun zelfverloochening, hun meer dan menselijke teederheid'.²²

Ze vond dat een biograaf de lezer moest vormen. Met die eis sloot ze aan bij een traditie die teruggaat op Plutarchus' *Bioi paralleloi*, een boek dat volgens Romein

c.s. een grote invloed uitoefende op de vorm en de inhoud van de ('klassieke') biografie.²³ Toch is daarmee nog niet haar plaats bepaald in de geschiedenis van het genre dat ze met zoveel hartstocht beoefende, want haar belangstelling voor de psychoanalyse stemt weer overeen met kenmerken die worden toegeschreven aan de 'moderne' of 'nieuwste' biografie.

Te weinig onderscheid

Het probleem is dat de geschiedschrijvers van de biografie het werk en de opvattingen van Strachey en de zijnen te veel over een kam scheren. Dat blijkt bijvoorbeeld als we ons verdiepen in de vraag hoe de biografen dachten over de aard van hun bezigheden. Op grond van de secundaire literatuur zou men verwachten dat ze vooral aandacht gaven aan de wetenschappelijke aspecten van het genre. Romein c.s. leggen namelijk sterk de nadruk op hun gebruik van psychologische theorieën.

Lezen we het werk van de pioniers dan merken we dat ze van mening verschillen. Terwijl Strachey zich nadrukkelijk presenteert als een literator en ontkent de bedoeling te hebben 'to construct a system or to prove a theory', onderscheidt Maurois aan het schrijven van een biografie zowel een literair als een wetenschappelijk aspect.²⁴

Over het gebruik van psychologische theorieën zijn ze nog minder eensgezind. Hier staan Strachey en Zweig tegenover Ludwig en Maurois. Eerstgenoemden maakten dankbaar gebruik van psychoanalytische ideeën en begrippen, al duurde het bij Strachey wel jaren voor hij Freud ging waarderen: hij leerde zijn werk kennen rond 1914 en noemde de psychoanalyse nog in 1923 'a ludicrous fraud'.²⁵ Pas in zijn laatste boek, *Elisabeth and Essex* (1928) - opgedragen aan zijn broer James en diens vrouw Alix, de Engelse vertalers van Freuds verzameld werk - liet hij zich door de psychoanalyse inspireren.²⁶ Zweig was vanaf het begin een volgeling van Freud. Hij was ook met hem bevriend.²⁷ In een rede bij Freuds crematie sprak hij hem aan als 'Du geliebtester Meister' en prees hem als 'der Unbeirrbarere, der reine Wahrheitssucher, dem nichts in dieser Welt wichtig war als das Absolute, das dauernd Gültige'.²⁸

In het andere kamp was Maurois het mildst in zijn kritiek. Hij betoogde dat psychoanalytische interpretaties altijd gissingen blijven en hij vond ze daarom 'niet erg bruikbaar'.²⁹ Ludwig ging veel verder: voor hem was Freud een gevaar, in het bijzonder vanwege zijn 'gelijkschakeling' van zieken en gezonden en zijn 'sexomanie'. In 1946 schreef hij een boek waarin hij uitvoerig stilstond bij de biografische studies uit de kring van Freud onder het motto: wat psychoanalytici over hun patiënten zeggen, kunnen we niet controleren, maar wat ze beweren over Leonardo da Vinci of Goethe wel. Zijn oordeel over het psychoanalytisch geïnspireerde biografisch werk was uiterst negatief. In het boek wordt verder verslag gedaan van

een bezoek aan Freud in 1927, waarbij hij wordt geportretteerd als iemand die alleen in zijn eigen ideeën geïnteresseerd is en er niet aan twijfelt dat hij het gelijk aan zijn kant heeft.³⁰

De geschiedschrijvers van de biografie laten de kritiek van Ludwig en Maurois onvermeld. Dat maakt opmerkingen als die van Romein over het 'psychologisch doordringingsvermogen' van de 'moderne' biografen en de 'gecompliceerdheid' van het 'psychisch beeld' dat zij beschrijven, weinig informatief en verhindert dat er duidelijkheid ontstaat over de plaats van Roland Holst in de geschiedenis van de biografie. Want maakt haar enthousiasme voor de psychoanalyse haar nu 'modern', ondanks haar afkeer van 'pluizers' en haar levenslange behoefte aan 'verering'? Wanneer we Strachey en Zweig als maatstaf nemen (en ons in het geval van de eerste beperken tot zijn laatste boek) dan is het antwoord 'ja'. Kiezen we Ludwig en Maurois dan is het 'nee'.

Eén ding staat vast: Roland Holst was de eerste van de genoemden die op Freud reageerde. Ze maakte al gebruik van de psychoanalyse in 1912, in haar biografie van Rousseau, dat wil zeggen twee jaar nadat Freud was gedebuteerd als biograaf met zijn opstel over Leonardo da Vinci.³¹ Of ze van de psychoanalyse gebruik maakte vanuit de wens de biografie te verwetenschappelijken, valt niet uit te maken. We weten dat de eerste generatie marxisten, ook de letterkundigen onder hen, aanspraak maakten op wetenschappelijkheid.³² Maar er is geen uitspraak van Roland Holst bekend waaruit ondubbelzinnig blijkt dat ze haar biografieën (of enkele daarvan) beschouwt als een product van wetenschappelijke arbeid (of als een combinatie van literatuur en wetenschap).

Wel valt op dat ze zich in haar correspondentie met Huizinga nergens presenteert als een amateur of een literator. Ze spreekt hem, behalve als vriend, aan als ware hij een collega, ook wanneer het gaat om haar biografieën.³³ Dat valt des te meer op omdat Huizinga een afkeer had van literatoren met historische pretentie. Volgens hem leed de cultuur schade als de geschiedschrijving voor een wijder publiek in handen was van biografen die schreven uit een 'litteraire behoefte', met 'litteraire middelen' werkten en uit waren op 'litteraire effecten'. Het soort boeken dat zij op de markt brachten, noemde hij, met een woord ontleend aan Sainte Beuve 'vie romancée'. En dat was voor hem een scheldwoord.³⁴

De ontdekking van Freud en zijn gevolgen

Nu we enigszins weten wat voor soort biografie Roland Holst is, wordt het tijd voor het eigenlijke onderwerp: het freudo-marxisme. In haar eerste biografie kwam Freud niet voor, wat weinig verwonderlijk is, want dat boek verscheen in 1898, twee jaar na haar poëtisch debuut. Het is een gezamenlijk werkstuk van haar en haar man en handelt over Dante Gabriël Rossetti. Zijn leven en werk zouden zijn beheerst door een hem onbekende macht. Die macht was niet 'bovenaardsch' van

karakter, maar 'maatschappelijk'. Kennis over de aard en de werking ervan ontleenen de biografen aan het historisch materialisme, hun beider 'wereldbeschouwing'.³⁵

In de jaren daarna ontwikkelde Roland Holst zich tot een boegbeeld van het 'wetenschappelijk socialisme', niet alleen als dichteres, maar ook als schrijfster van wat we maar beschouwend proza zullen noemen. In die laatste hoedanigheid verwierf ze vooral faam met het eerste deel van *Kapitaal en arbeid in Nederland*, een boek dat niet alleen lof kreeg van haar vriend en partijgenoot Van der Goes, maar ook door een buitenstaander als de historicus Kernkamp werd gewaardeerd als een proeve van economische geschiedschrijving.³⁶

Door haar kennismaking met de psychoanalyse in het begin van de jaren tien, veranderde haar houding tegenover het marxisme. Dat blijkt uit *Over leven en schoonheid*, een verzameling opstellen waarvan het oudste dateert uit het begin van de eeuw. Ging Roland Holst er vroeger vanuit dat de loop van de geschiedenis wordt bepaald door de economie, nu is ze ervan overtuigd dat het leven beschouwd moet worden als een 'ondeelbare, stoffelijk-geestelijke eenheid, een dialektisch proces, waarbij 'oorzaak' en 'werking' onophoudelijk in elkaar overgaan, 'materie' en 'geest', 'realiteit' en 'weerspiegeling' geen absolute, maar slechts betrekkelijke tegenstellingen zijn'.³⁷

Ook haar houding tegenover 'het irrationeële en het onderbewuste' is gewijzigd.³⁸ In haar begintijd als marxiste waren de 'hypothesen der nieuwe analytische zielkunde' haar onbekend, schrijft Roland Holst in het voorwoord van de bundel. Maar daarin was verandering gekomen en ze beschouwde die hypothesen nu als 'een waardevolle aanvulling' op het marxisme'.³⁹ Die laatste opmerking preludeert op een stuk van bijna tweehonderd bladzijden over 'Historisch materialisme en kunst', oorspronkelijk verschenen in de *Communistische Gids* van 1924 en opgenomen aan het slot van het boek. Ze betoogt daarin dat de psychoanalyse en het marxisme met elkaar zijn 'verbonden', 'zowel door den stof, dien zij pogen te doorgronden als door de methode waardoor zij hun doel pogen te bereiken'. Wil men inzicht verwerven in 'het mechanisme der verbinding tusschen psychisch en maatschappelijk gebeuren', dan zijn beide wetenschappen in haar idee aangewezen op 'voortdurende samenwerking'.⁴⁰

Twee jaar na het verschijnen van het boek stapte Roland Holst uit de Communistische Partij. Ze had ondertussen steeds meer moeite gekregen met het historisch materialisme en daarom besloten het tweede deel van *Kapitaal en arbeid in Nederland* niet eerder uit te geven voor het was herschreven. Toen het boek uiteindelijk werd gepubliceerd, in 1932, waarschuwde ze in het voorwoord dat het een compromis was geworden tussen haar vroegere inzichten en die van nu. Ze noemde het marxistische betoog eenzijdig en betreurde het dat er te weinig aandacht was besteed aan 'de totaliteit der levensfactoren' en de werking van iets dat ze aanduidde als een 'Hoogere Kracht'.⁴¹

Aan het slot van deel twee staat een paragraaf waarin Roland Holst probeerde een

indruk te geven van haar nieuwe standpunt. De teneur van die paragraaf komt overeen met de inhoud van een boekje dat ze kort daarvoor publiceerde: *De geestelijke ommekeer en de nieuwe taak van het socialisme* (1931). Daarin betoogt ze, zich onder andere beroepend op de psychoanalyse, dat de tijd van de 'moderne, mechanistisch-rationalistische wereldbeschouwing' voorbij is. Er zou op allerlei terreinen van het maatschappelijk leven een wending zijn te bespeuren naar 'het geestelijke' en daarom zou het 'wetenschappelijke socialisme' moeten worden opgevolgd door het 'religieuze' - 'vervuld (...) met eerbied voor het hogere leven'.⁴²

In de rest van de jaren dertig en veertig bleef Roland Holst Marx bespreken, maar ze maakte geen gebruik meer van zijn ideeën bij het analyseren van het gedrag van haar helden en meestal ontbreekt zelfs een sociaal of economisch decor. Een beroep op de 'zielkunde' is nog wel vaak aanwezig en we komen ook regelmatig psychoanalytische begrippen tegen. Wanneer we ons interesseren voor haar pogingen Freud en Marx te verenigen, kunnen we ons dus beperken tot de jaren tien en twintig. Daarbij gaat het om twee biografieën, die van Rousseau en Garibaldi, plus de bundel *Over leven en schoonheid*, in het bijzonder de beschouwing over 'Historisch materialisme en kunst'.⁴³

Freud en Marx

1. Rousseau (1912)

Voor iemand die net Freud heeft ontdekt, biedt Rousseau interessante mogelijkheden zich als biograaf te profileren. Zijn leven en werk waren namelijk al geruime tijd onderwerp van biografische belangstelling, in het bijzonder binnen het kader van de pathografie, een type levensbeschrijving waarmee Freud polemiseert. In een pathografie worden de ideeën en de activiteiten van de hoofdpersoon verklaard vanuit de psychiatrie. Het gaat dan in het bijzonder om de invloed van erfelijke factoren waarbij 'degeneratie' het belangrijkste trefwoord is. Uitgaande van de typering van Romein c.s. kunnen we de pathografen beschouwen als voorlopers van de 'moderne' biografen. Ze presenteerden zich als wetenschappelijke onderzoekers die er niet voor terugschrikten onaangename waarheden te vertellen, of misschien kunnen we beter zeggen dat ze die waarheden opzochten. Hun onderwerpen vonden ze vooral in de negentiende eeuw en hun stelling luidde dat er een nauw verband bestaat tussen kunst en ziekte, tussen genialiteit en waanzin.⁴⁴ Rousseau werd als een mooi voorbeeld beschouwd om dat verband te demonstreren. Dus duikt hij telkens op in pathografische studies, de ene keer als hoofd- de andere keer als bijfiguur, niet alleen in Frankrijk maar ook bij ons. Zo maakt Kolléwijn gebruik van zijn kennis van Rousseau in een poging 'Bilderdijk als mensch' te karakteriseren en figureert hij in 1911 - dus één jaar voor de biografie van

Roland Holst - in een beschouwing over *Genie en waanzin*.⁴⁵

Freud verschoof de aandacht van de erfelijke belasting naar het psychisch conflict.⁴⁶ Die verschuiving biedt de mogelijkheid het Rousseau-beeld van de pathografen te attaqueren, maar dat doet Roland Holst niet. Ze is nog maar net in contact gekomen met het psychoanalytisch gedachtegoed en maakt daar slechts spaarzaam gebruik van. In het deel dat gewijd is aan de 'kindsheid' treffen we niets aan dat naar de psychoanalyse verwijst: geen onderscheid in orale, anale en genitale fasen, geen Oedipus-complex.⁴⁷ Ook op andere plaatsen waar we psychoanalytische duiding zouden verwachten, zoals bij de beschrijving van Rousseau's liefdesleven, ontbreekt ze. De invloed van Freud beperkt zich tot het gebruik van twee termen: 'onbewuste' en 'sublimatie'. Van die twee krijgt alleen het onbewuste ruime aandacht, zij het dan in een heel specifieke context: die van de creativiteit. Roland Holst is ervan overtuigd dat 'de wind der inspiratie blaast gelijk hij wil'. Kunst ontstaat volgens haar vanuit een 'drang, langzaam groeiend in het onderbewuste'.⁴⁸ Rousseau wordt geportretteerd als een 'onbewust' revolutionair' en een 'onbewust' profet:

Hij wist niet dat die stem in hem zelve de stem van opkomende klassen was, dat zij hem riepen om hun tolk te zijn, om hun onklare denkbeelden die geboren wilden worden vorm en gestalte te geven, - maar hij hoorde dat roepstem en volgde haar.⁴⁹

Op de vraag hoe hij tot tolk werd van de 'opkomende klassen', krijgen we geen duidelijk antwoord. Roland Holst schrijft: 'Natuur en maatschappij hadden zijn wezen voortgebracht'.⁵⁰ Dat klinkt alsof ze wil zeggen: het freudo-marxisme kan zijn historische rol verklaren. Maar er is net opgemerkt dat Roland Holst nauwelijks gebruik maakt van de psychoanalyse. Ook het marxisme speelt een minder grote rol dan men zou verwachten. Weliswaar worden de sociaal-economische omstandigheden uitvoerig beschreven, maar toch vooral als decor: bij de verklaring van Rousseau's ideeën en activiteiten spelen die omstandigheden vaak een bescheiden rol.

Toch roept Jan Romein het boek uit tot de eerste Nederlandse marxistische biografie. Hij voegt daaraan toe: 'zij het dan van een marxisme, dat zó niet meer bestaat en beter maar nooit bestaan had' - een oordeel dat hij overigens niet toelicht.⁵¹ Over de psychoanalyse zwijgt hij en dus ook over de verhouding tussen het gebruik van Marx ideeën en die van Freud.

2. De held en de schare (1920)

Acht jaar na haar boek over Rousseau publiceerde Roland Holst een biografie van Garibaldi: *De held en de schare*. In het voorwoord daarvan betoogt ze dat het eerdere biografen niet gelukt is Garibaldi's 'diepste wezen uit te beelden'. Ze wijt dat

voor een deel aan hun 'ideologische methode', die hen belet in te zien hoe de betrekkingen tussen Garibaldi en Victor Emmanuel 'de persoonlijke vorm waren van het konflikt tusschen de verschillende klassen die in de onafhankelijkheidsbeweging samenwerkten'.⁵²

In de biografie komen we regelmatig de namen tegen van Marx en Engels. Beiden heten 'geniaal'.⁵³ Ze worden voorgesteld als de ontdekkers van de 'wetten van het maatschappelijk gebeuren', maar wat die wetten behelzen blijft onvermeld en - wat belangrijker is - er wordt geen gebruik van gemaakt bij het beschrijven van het leven van Garibaldi. Wie na de aanval op de bestaande historiografie uit de inleiding een analyse verwacht van de sociaal-economische omstandigheden in het negentiende-eeuwse Italië op de wijze van *Kapitaal en arbeid in Nederland*, wordt teleurgesteld. De stand van de economie komt helemaal niet ter sprake en de beweringen over klassen blijven rijkelijk abstract.

Het boek is ook in andere opzichten weinig analyserend. De lyrische beschrijving overheerst en in die beschrijving krijgt Garibaldi sterk sacrale trekken. Zo wordt zijn eerste openbare optreden na de snelle verovering van Sicilië als volgt beschreven:

Een paar maal beproefde hij te spreken, maar zijn stem weigerde; tranen stroomden hem langs de wangen, hij bemerkte het niet. Stil en sprakeloos stond hij op het balkon; de menigte op het plein echter voelde een wijding over haar komen of een hoogepriester der vrijheid het Allerheiligste ontblootte, in plechtig zwijgen ontblootte voor de schare der geloovigen. En in dit zwijgen vereenden de geesten van levenden en dooden zich tot de Gemeenschap der Heiligen.⁵⁴

Deze manier van schrijven houdt verband met het doel dat Roland Holst voor ogen stond. Dat doel is dat van de 'klassieke' biografie: de lezer een spiegel voor te houden en hem op te voeden. In dit geval gaat het om een 'revolutionair-socialistische opvoeding'.⁵⁵ Garibaldi is in de ogen van Roland Holst namelijk een partijgenoot. 'Wij Kommunisten zijn de kinderen van zijn geest', luidt de slotzin van het boek.⁵⁶ Gelet op die doelstelling hoeft het niet te verbazen dat Garibaldi het hele boek door wordt voorgesteld als een onverschrokken held en een groot intuïtief denker. Aan zijn psychologische structuur wordt nauwelijks aandacht besteed. Of misschien moeten we zeggen dat Roland Holst doet alsof hij boven de menselijke psyche is verheven.

3. 'Historisch materialisme en kunst' (1925)

Dat Roland Holst nog steeds in de psychoanalyse geïnteresseerd was, blijkt uit een beschouwing van vier jaar later: 'Historisch materialisme en kunst'. Daarin wordt de stelling verdedigd dat het historisch materialisme, dat wil zeggen de leer van basis en bovenbouw zoals gecodificeerd door Boecharin, niet toereikend is om de

ontwikkeling van de kunst te verklaren. Dat komt doordat ze geen rekening houdt met de rol van psychologische factoren. Marxisten die zich voor kunst interesseren wordt daarom aangeraden de lectuur van Marx en Engels te combineren met een studie van de 'moderne psychologie' en met dat laatste bedoelt Roland Holst de psychoanalyse.

Om aan te tonen dat de productie van kunst niet uitsluitend wordt bepaald door economische factoren of, in het jargon van het historisch materialisme, beheerst wordt door productiekrachten en productieverhoudingen, bespreekt Roland Holst een probleem waar Marx al op wees: de ongelijke ontwikkeling van maatschappij en kunst. Ze denkt dit probleem te kunnen oplossen door, gebruikmakend van de karakterleer van Jung, een onderscheid te maken tussen een 'naar buiten gericht' en een 'naar binnen gericht' karakter. Typerend voor het kapitalisme is volgens haar het eerste type, getuige de waarde die wordt gehecht aan 'empirisch' gericht wetenschap' en het streven naar een 'steeds groter hoeveelheid goederen met steeds minder arbeid'.⁵⁷ Dit alles heeft tot gevolg dat de 'binnenwereld' een verkommerd bestaan lijdt. Maar omdat het 'irrationele' zich niet laten ontkennen, zoekt de mens naar mogelijkheden om dat aspect van zijn persoonlijkheid te uiten en die mogelijkheden vindt hij vooral in de kunst.

Niet alle kunst biedt soelaas. Sommige kunstvormen 'bloeien', andere zijn in 'verval' of lijken zelfs 'dood'. Wat bloeit zijn: 'de lyrische schilderkunst, de lyrische poëzie, de muziek vooral'.⁵⁸ Het historisch materialisme kan die bloei niet verklaren, de psychoanalyse wel. Het gaat namelijk om kunsten die zich opstellen tegen de 'verregaande veruiterlijking des levens' die kenmerkend is voor het kapitalisme. De psychoanalyse weet dat de mens niet zonder 'de compensatie' kan van zijn 'onderdrukte geestelijke functies':

Wanneer het leven der gewone werkelijkheid en zijn eigen aanpassing daaraan den mensch onverbiddelijk verhinderen, zijn zielsvermogens tot harmonische ontwikkeling te brengen, wanneer die aanpassing hem afsluit van zijn eigen innerlijk rijk, dan zoekt hij den weg naar andere vormen der werkelijkheid, vormen waarin de verdrongen, onderbewust geworden verlangens gelegenheid vinden zich uit te leven en de onderdrukte zielskrachten zich kunnen laten gelden.⁵⁹

Marxisten en psychoanalytici moeten daarom gaan samenwerken. De voorwaarden daarvoor zijn gunstig aangezien er zowel inhoudelijke als methodische overeenkomsten bestaan tussen de beide theorieën. Of Roland Holst uitsluitend wil samenwerken met de Jungianen is niet goed duidelijk. Ze vermeldt wel het bestaan van 'verschillende richtingen' binnen de psychoanalyse, maar lijkt aan de meningsverschillen weinig waarde te hechten.⁶⁰

Terwijl de feiten van het marxisme breed worden uitgemeten, krijgt de psychoanalyse bijna uitsluitend lof toegezwaaid. Het is volgens Roland Holst een tak van wetenschap die 'dagelijks' voortgaat 'bewijzen' te leveren.⁶¹ De enige tekortkoming

die ze noemt, is dat men 'in de geschriften van haar voormannen talrijke uitingen (vindt), zowel van reaktionaire gezindheid als van grove onkunde op sociaal, politiek en historisch gebied'.⁶² Zoiets bemoeilijkt natuurlijk de samenwerking met de marxisten, temeer omdat die, 'op enkele uitzonderingen na', met 'minachtende onverschilligheid' aan de psychoanalyse voorbijgaan.⁶³ Maar samenwerking tussen beide groepen is 'noodzakelijk, willen de sociaal-geestelijke verschijnselen vollediger en alzijdiger dan tot dusver verklaard worden'.⁶⁴

Waar Roland Holst in het bijzonder op wijst, is de rol van het onbewuste. Net als in haar boek over Rousseau betoogt ze ook nu dat geen enkel kunstwerk tot stand komt 'zonder de medewerking van de onbewuste zielkrachten'.⁶⁵ Diezelfde 'krachten' spelen bovendien een belangrijke rol bij de consumptie van kunst.

Aangekomen bij het slot van de beschouwing heft Roland Holst een loflied aan op het onbewuste en het irrationele. Voor wie het niet eerder bevroedde, wordt dan ook duidelijk dat 'Historisch materialisme en kunst' niet alleen een betoog is met verklarende pretentie, maar tevens een aanval bevat op 'de goden van het Rationeele en Mechanische'.⁶⁶ Goden die ook de marxisten aanbidden. In de laatste regels van haar betoog vraagt Roland Holst haar partijgenoten hun eenzijdige oriëntatie op de ratio op te geven en 'weer harmonie te brengen tusschen de bewuste en de onbewuste, de rationeele en de irrationeele zielsvermogens'.⁶⁷

Loslaten van Freud en Marx

Aan het eind van de jaren twintig neemt Roland Holst steeds meer afstand van het marxisme. Dat blijkt niet alleen uit de moeite die ze heeft met het tweede deel van *Kapitaal en arbeid in Nederland*, maar ook uit haar boek over Tolstoj uit 1930. Daarin wordt nergens meer geprobeerd leven en werk in verband te brengen met sociaal-economische ontwikkelingen. Wel valt nog regelmatig de naam van Marx, maar dat gebeurt enkel om zijn ideeën te vergelijken met die van de gebiografeerde. Het maken van dergelijke vergelijkingen was een passie van Roland Holst. Ook Rousseau en Garibaldi vergeleek ze met Marx, met als conclusie, in het geval van de laatste, dat hij 'intuïtief' tot dezelfde inzichten kwam als Marx en Engels in hun 'breed en diep weten'.⁶⁸

Terwijl ze de resultaten van intuïtie en wetenschappelijk onderzoek in 1920 nog aan elkaar gelijk stelde, betoogt ze in haar Tolstoj-biografie dat het intuïtieve superieur is aan het 'rationeel-wetenschappelijke'. Zo voorspelt ze dat 'een groot deel' van het werk van Marx en Engels ten prooi zal vallen aan 'de vernielende kracht van den tijd' omdat daarin het 'rationeel-wetenschappelijke een veel grooter plaats in (neemt), kwantitatief en kwalitatief, dan het spontaan intuïtieve'.⁶⁹

De vergelijking tussen Marx en Tolstoj valt dan ook uit in het voordeel van de laatste. Beiden zouden zijn gedreven door een 'hartstochtelijke gerechtigheidsdrang'.⁷⁰ 'Marx was een wetenschappelijk, Tolstoj een dichterlijk genie'.⁷¹ Maar de

dichter zag 'scherper', met als gevolg dat zijn kritiek op het privaatsbezit, in tegenstelling tot die van de marxisten, nog 'volkomen aktueel' is en dat zal blijven zolang er maatschappelijke tegenstellingen bestaan.⁷²

In haar Gorter-biografie uit 1933 herhaalt Roland Holst haar kritiek op de 'eenzijdigheid' van het historisch materialisme.⁷³ In ongeveer dezelfde tijd schrijft ze een beschouwing over *Poëzie en maatschappelijke vernieuwing* (1935) waarin ze betoogt dat behalve de techniek en de klassenverhoudingen ook 'het ras', 'het milieu', en 'de tijdgeest' de ontwikkeling van literatuur bepalen.⁷⁴ In de jaren veertig - als ze biografieën schrijft van Gandhi, Rik Roland Holst en Rolland - horen we niets meer over het historisch materialisme en komen we de naam van Marx nog maar zelden tegen.⁷⁵ Als nu de verdiensten en het karakter van de hoofdpersoon met behulp van een vergelijking moet worden verduidelijkt, doet Roland Holst een beroep op Tolstoj. Zo heet Rolland de 'Fransche Tolstoi' en is Gandhi in haar ogen de 'evenknie' van Tolstoj 'in genialiteit en overtuigingskracht'.⁷⁶

Het duurde iets langer voor Roland Holst afstand nam van Freud. Nadat de 'analytische zielkunde' haar entree had gemaakt in *Jean Jacques Rousseau* en vervolgens ontbrak in het boek over Garibaldi, keerde ze terug in in de biografie van Tolstoj. Net als in *Jean Jacques Rousseau* maakt Roland Holst daar een uiterst selectief gebruik van de psychoanalyse. Ze toont zich nu vooral geïnteresseerd in het begrip sublimatie. Ze staat uitvoerig stil bij Tolstoj's strijd tegen zijn driftleven en zijn pleidooi voor kuisheid, ook binnen het huwelijk, en betoogt dat Tolstoj nooit zo'n groot schrijver zou zijn geworden als hij niet 'een aanmerkelijk deel zijner seksuele gevoelens' had 'omgezet in de stroomen van innerlijke bewogenheid en geestelijke energie'.⁷⁷

Tolstoj is in haar idee iemand die intuïtief op de psychoanalyse vooruitliep. Ze prijst hem met name om zijn 'meesterlijke ontrafeling van de schijngronden waarmee het menselijk bewustzijn zijn gedragingen goedpraat'.⁷⁸ Anders dan in haar vergelijking tussen Tolstoj en Marx stelt ze in dit geval de schrijver niet boven de onderzoeker. Dat doet ze evenmin wanneer ze in later jaren andere literatoren behandelt die op Freud vooruit zouden lopen, zoals Gorter van wie ze zegt dat hij 'alle hypothesen der moderne psychiatrie over een diepste sfeer der ziel, een sfeer zonder verband met die der zintuiglijke indrukken waar een stem uit opstijgt, een bron uit opwelt, welker herkomst niet na te speuren zijn', door hem werden 'voorvoeld'.⁷⁹

Voor iemand die zoveel vertrouwen heeft in de macht van de intuïtie als Roland Holst in deze periode van haar leven, is dit een blijk van waardering. Dat de psychoanalyse haar nog tot ver in de jaren veertig boeide, blijkt uit diverse passages in haar biografieën.⁸⁰ Maar ze heeft na *Tolstoi* nooit meer een beroep gedaan op Freud of Jung.

Conclusie

Terwijl Roland Holst in allerlei publicaties heeft uitgelegd wat haar redenen waren om met het marxisme te breken, kunnen we slechts raden waarom ze, een aantal jaren later, geen gebruik meer maakte van de psychoanalyse. Die stap heeft ze nooit toegelicht, ook niet in haar memoires, *Het vuur brandde voort*.⁸¹ De psychoanalyse komt daar zelfs helemaal niet in voor. Ze heeft ook nooit uitgelegd waarom ze zich in de jaren twintig en dertig de ene keer wel en de andere keer niet van de psychoanalyse bediende en waarom haar pleidooi voor een synthese van Freud en Marx nooit een vervolg heeft gekregen.

Roland Holst is dus minder principieel dan ze altijd wordt voorgesteld en ook op haar 'waakzame zelfkritiek' (Stuiveling) valt het een en ander af te dingen. Proberen we een verklaring te vinden voor het laten vallen van de psychoanalyse, dan staat één ding vast: het heeft niets van doen met haar bezwaren tegen de 'mechanisch-materialistische' zienswijze. Roland Holst vatte de psychoanalyse op als een uiting van verzet tegen die zienswijze en als ze in het begin van de jaren dertig pleit voor een 'religieus socialisme' betoogt ze dat de psychoanalyse 'belangrijke hulp' heeft te bieden.⁸²

Men krijgt de indruk dat de psychoanalyse vooral heeft gefunctioneerd als breekijzer. Dat wil zeggen een opening heeft geforceerd in het marxisme en Roland Holst de mogelijkheid heeft geboden daaruit te ontsnappen. Toen dat eenmaal was gebeurd - dat wil zeggen toen ze de 'goden van het Rationeele en Mechanische' had afgezworen en de macht had ontdekt van de intuïtie - verloren Freud en Jung hun grootste aantrekkingskracht. Over de 'hulp' die zij zouden kunnen bieden aan het 'religieuze socialisme' horen we later niets meer - een bewijs temeer van haar grilligheid in theoretisch opzicht.

In de periode dat ze zich voor de psychoanalyse interesseerde, diende de leer twee doelen: ze moest het belang verduidelijken van het irrationele en de aard van het kunstenaarschap verhelderen. In het laatste geval ging het om het articuleren van een geloof in het onbewuste als 'bron der zingeving' en het benadrukken van het belang van sublimatie. Dat waren zaken waar Roland Holst grote waarde aan hechtte, zoals ook blijkt uit de biografie van Eddy. En toch bleef ze zelfs daaraan niet trouw.

Literatuur

- Bulhof, I.N. 1983, *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. Baarn
Chorus, A. 1962, *Het beeld van de mens in de oude biografie en hagiografie*. Den Haag
Chorus, A. 1969, *De nieuwe mens. Etappen van benadering in de moderne biografie*. 's-Gravenhage
Clark, R.W. 1980, *Freud. The Man and the Cause*. London
Cockshut, A.O.J. 1974, *Truth to Life. The Art of Biography in the Nineteenth Century*. London

- Cremerius, J. 1971, 'Einleitung des Herausgebers', in: *Neurose und Genialität. Psychoanalytische Biographien*. Frankfurt a.M., 7-25
- Deventer, J. van 1911, 'Genie en waanzin', in: *Uit zenuw- en zieleven*. Serie 1, 115-148
- Etty, E. 1996, *Liefde is heel het leven niet. Henriëtte Roland Holst 1869-1952*. Amsterdam
- Etty, E. 1998, 'Henriëtte Roland Holst, *Kapitaal en arbeid in Nederland, 1902*', in: *NRC/Handelsblad* 3-4-1998
- Fontijn, J. 1992, *De Nederlandse schrijversbiografie*. Utrecht
- Freud, S. 1969, 'Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci', in: *Studienausgabe*. Frankfurt a.M. deel 10, 87-159
- Gay, P. 1995, *The Naked Heart*. London/New York
- Heerikhuizen, B. van 1987, *W.A. Bongers, socioloog en socialist*. Amsterdam
- Henn, C. 1982, 'Historische werkelijkheid en literaire waarheid. Henriëtte Roland Holst en de biografie', in: *De Nieuwe Taalgids* 75, 76-81
- Huizinga, J. 1929, *Cultuurhistorische verkenningen*. Haarlem
- Huizinga, J. 1989-1991, *Briefwisseling*. Ed. L. Hanssen/W.E. Krul/A. van der Lem. Amsterdam 3 delen
- Holroyd, M. 1994, *Lytton Strachey. The New Biography*. New York
- Jong, F. de 1954, *J. Saks, literator en marxist*. Amsterdam
- Kollewijn, R.A. 1891, *Bildderijk. Zijn leven en zijn werken*. Amsterdam 2 delen
- Laan, N. 1984, 'Kunst en ziekte', in: *De Revisor* 11 nr. 2, 54-62
- Laan, N. 1997, *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis*. Amsterdam
- Ludwig, E. 1946, *Der entzauberte Freud*. Zürich
- Maurois, A. 1928, *Aspects de la biographie*. Paris
- Maurois, A. 1962, 'The Ethics of Biography', in: J.L. Clifford (ed.), *Biography as an Art. Selected Criticism 1560-1960*. London/New York/Toronto, 162-174
- Meisel, P./Kendrick, W. (eds.) 1986, *Bloomsbury/Freud. The Letters of James and Alix Strachey, 1924-1925*. London.
- Otto, A. 1995, 'Geboren uit de weeën van een nieuwe tijd: De biografie van Jan Romein', in: *Bulletin Geschiedenis, Kunst, Cultuur* 4, 27-43
- Reve, K. van het 1987, 'Romein over Rusland', in: *De ongelooflijke slechtheid van het opperwezen*. Amsterdam, 101-124
- Reinalda, B. 1976, 'Uit de geschiedenis van een eenzaam gebleven boek. Bij de reprint van *Kunst en arbeid in Nederland* van Henriëtte Roland Holst', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 217-247
- Roland Holst, H. en R. 1898, *Dante Gabriël Rossetti als dichter en schilder (1828-1882)*. Haarlem
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1912, *Jean Jacques Rousseau. Een beeld van zijn leven en werken*. Amsterdam
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1920, *De held en de schare. Een verbeelding van Garibaldi en de Italiaansche vrijheidsbeweging*. Amsterdam
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1925, *Over leven en schoonheid. Opstellen over aesthetische en ethische onderwerpen*. Arnhem
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1930, *Tolstoi. Zijn wezen en zijn werk*. Rotterdam
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1931, *De geestelijke omwenteling en de nieuwe taak van het socialisme*. Arnhem
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1932, 'Bedreigde grootheid', in: *Critisch Bulletin* 3, 277-280
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1933, *Herman Gorter*. Amsterdam

- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1935**, *Poëzie en maatschappelijke vernieuwing*. Arnhem
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1941**, *Kinderjaren en jeugd van R.N. Roland Holst*. Zeist
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1947**, *Gandhi. Strijder voor waardigheid en vrede*. Amsterdam
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1948**, *Romain Rolland*. Amsterdam/Antwerpen
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1977**, *Kapitaal en arbeid in Nederland*. Vierde verbeterde en met een tweede deel vermeerderde druk. Nijmegen (SUN-reprint)
- Roland Holst-Van der Schalk, H. 1979**, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen: con fuoco*. Ed. G. Stuiveling. Amsterdam
- Romein, J. 1946**, *De biografie. Een inleiding*. Amsterdam
- Romein, J. en A. 1956**, 'Bij de zevende druk', in: *Erfaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Amsterdam/Antwerpen, 8-9
- Saks, J. 1927**, *Busken Huet en Potgieter*. Rotterdam
- Saks, J. 1937**, *Eduard Douwes Dekker. Zijn jeugd en Indische jaren*. Rotterdam
- Sandkühler, H.J. (Hrsg.) 1970**, *Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse*. Frankfurt a. M.
- Schaap, H. 1984**, 'Inleiding', in: *Het leed der mensheid laat mij vaak niet slapen. Bloemlezing uit het proza van Henriëtte Roland Holst*. Ed. H. Schaap. Leiden, 11-28
- Schaap, H. 1993**, *Historie en verbeelding in De held en de schare van Henriëtte Roland Holst*. Maarssen
- Strachey, L. 1918**, *Eminent Victorians. Cardinal Manning, Florence Nightingale, Dr. Arnold, General Gordon*. London
- Stuiveling, G. 1951**, 'Over Henriëtte Roland Holst', in: *Bloemlezing uit de gedichten van Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk*. Ed. G. Stuiveling. Rotterdam, 5-30
- Tichelman, F. 1995**, 'Romein, Azië en het AMP', in: B. Hageraats (red.), *Geloof niet wat geschiedschrijvers zeggen... Honderd jaar Jan Romein, 1893-1993*. Amsterdam, 147-16
- Wesseling, H.L. 1995**, 'Jan Romein en het Algemeen Menselijke', in: *Onder historici. Opstellen over geschiedenis en geschiedschrijving*. Amsterdam, 109-136
- Zweig, S. 1946**, 'Worte am Sarge Sigmunds Freuds', in: *Zeit und Welt. Gesammelte Aufsätze und Vorträge 1904-1940*. Stockholm., 49-54

Noten

- 1 Zie De Jong 1954: 189.
- 2 Romein 1956: 9.
- 3 Wesseling 1995:133 Zie voor min of meer identieke oordelen Van het Reve 1987 en Tichelman 1995.
- 4 Stuiveling 1951: 6.
- 5 Schaap 1984: 13.
- 6 Zie voor een uitvoerige beschrijving van haar levensloop Ety 1996.
- 7 Zie voor een lijst van de belangrijkste werken van Roland Holst waaronder haar biografieën Ety 1996: 720ff.
- 8 Roland Holst-Van der Schalk 1925: 327. Volgens Ety 1996: 302 las Roland Holst 'bijna veertig psychologische studies waaronder werken van Freud en Jung'.

- 9 Zie voor een documentatie van de pleidooien voor een synthese Sandkühler 1970.
- 10 Bulhof 1983 (hoofdstuk 6).
- 11 Zie de indexen van Romein 1945, Chorus 1962, 1969 en Fontijn 1992.
12. Romein 1946. Zie over het belang dat Romein hechtte aan 'onbevangenheid' en de inhoud die hij aan die term gaf Otto 1995.
13. Chorus 1962.
- 14 Zie het beroep dat Romein 1946: 92 doet op Maurois en zijn Nederlandse vertaler/bewerker Otten.
- 15 Chorus 1969, Fontijn 1992.
- 16 Zie Gay 1995 (hoofdstuk 3).
- 17 Zie voor die verschillende scenario's Cockshut 1974 (hoofdstuk 2).
- 18 Fontijn 1992: 45.
- 19 Roland Holst-Van der Schalk 1920: 386f, 1930: 110, 1947: 153, 1948: 12, 54, 69, 74.
- 20 Roland Holst-Van der Schalk 1979: 26.
- 21 Schaap 1983: 75.
- 22 Roland Holst-Van der Schalk 1932: 277f.
- 23 Zie in het bijzonder Chorus 1962 (hoofdstuk 4).
- 24 Maurois 1928, Strachey 1919: vii.
- 25 Holroyd 1994: 610. Zie over Strachey's kennismaking met Freud Meisel/Kendrick 1986: 40.
- 26 Holroyd 1994: 609ff.
- 27 Clark 1980: 320f.
- 28 Zweig 1946: 53f.
- 29 Maurois 1962: 171.
- 30 Ludwig 1946.
- 31 Freud 1969.
- 32 Zie over het begin van het marxisme ('wetenschappelijk socialisme') in Nederland Van Heerikhuisen 1987: 21ff. Zie ook Laan 1997 (deel 2).
- 33 Zie Huizinga 1989-1991.
- 34 Huizinga 1929: 32ff.
- 35 Roland Holst 1898: 287f.
- 36 ETTY 1998, Reinalda 1976: 226ff.
- 37 Roland Holst-Van der Schalk 1925: xf.
- 38 Roland Holst-Van der Schalk 1925: xi.
- 39 Idem.
- 40 Roland Holst-Van der Schalk 1925: 331.
- 41 'Voorrede bij den vierden druk': Roland Holst-Van der Schalk 1977: xxix, xxxii.
- 42 Roland Holst-Van der Schalk 1931: 107.
- 43 Over *De held en de schare* bestaat een proefschrift: Schaap 1993. Daarin komt de gecombineerde invloed van Freud en Marx niet aan de orde. Dat geldt ook voor Henn 1982.
- 44 Laan 1984: 54.
- 45 Kollewijn 1891 deel 2: 422f, Van Deventer 1911: 22.
- 46 Cremerius 1971.
- 47 Roland Holst-Van der Schalk 1912: 15ff.

- 48 Roland Holst-Van der Schalk 1912: 114.
- 49 Roland Holst-Van der Schalk 1912: 276f.
- 50 Roland Holst-Van der Schalk 1912: 275.
- 51 Romein 1946: 84.
- 52 Roland Holst-Van der Schalk 1920: viiif.
- 53 Roland Holst-Van der Schalk 1920: 103, 341.
- 54 Roland Holst-Van der Schalk 1920: 277.
- 55 Roland Holst-Van der Schalk 1920: xi.
- 56 Roland Holst-Van der Schalk 1920: 402.
- 57 Roland Holst-Van der Schalk 1925: 351.
- 58 Roland Holst-Van der Schalk 1925: 369.
- 59 Roland Holst-Van der Schalk 1925: 373.
- 60 Roland Holst-Van der Schalk 1925: 473.
- 61 Roland Holst-Van der Schalk 1925: 422.
- 62 Idem.
- 63 Idem.
- 64 Roland Holst-Van der Schalk 1925: 423.
- 65 Roland Holst-Van der Schalk 1925: 468.
- 66 Roland Holst-Van der Schalk 1925: 487.
- 67 Idem.
- 68 Roland Holst-Van der Schalk 1920: 175.
- 69 Roland Holst-Van der Schalk 1930: 123*n*.
- 70 Roland Holst-Van der Schalk 1930: 109.
- 71 Roland Holst-Van der Schalk 1930: 110.
- 72 Roland Holst-Van der Schalk 1930: 111, 204.
- 73 Roland Holst-Van der Schalk 1933: 33f.
- 74 Roland Holst-Van der Schalk 1935.
- 75 Roland Holst-Van der Schalk 1941, 1947, 1948.
- 76 Roland Holst-Van der Schalk 1947: 61, 1948: 161.
- 77 Roland Holst-Van der Schalk 1930: 67.
- 78 Roland Holst-Van der Schalk 1930: 215.
- 79 Roland Holst-Van der Schalk 1933: 94.
- 80 Zie o.a. Roland Holst-Van der Schalk 1948: 72 ('De wetenschap der psychologie heeft aan de psycho-analyse veel te danken').
- 81 Roland Holst-Van der Schalk 1979.
- 82 Roland Holst-Van der Schalk 1931: 102ff.

Het lineaire schrijfproces bij middeleeuwse teksten*

Gerard Sonnemans

De opkomst van de tekstverwerker heeft een enorme invloed gehad op de wijze waarop auteurs hun teksten concipiëren. Het is tegenwoordig - meer dan ooit - mogelijk om een basisstructuur op te zetten en weer te wijzigen; om potentieel bruikbare ingevoingen op te slaan zonder ze meteen te gebruiken; om eindeloos te schaven aan een tekst. Hoe anders moet dat geweest zijn in de tijd dat het schrijfmateriaal een schaars goed was, en auteurs dus minder konden experimenteren en een groter beroep moesten doen op hun geheugen. Dat moet consequenties gehad hebben voor de manier waarop zij hun teksten concipieerden. Als onderdeel van mijn onderzoek naar de functionaliteit van Middelnederlandse prologen heb ik mij afgevraagd of er iets van deze problematiek terug te vinden zou zijn in die prologen.¹

Zoals meestal bij dit weerbarstige materiaal kwamen er slechts indirecte aanwijzingen boven water; nergens beschrijft een auteur expliciet zijn aanpak. Maar het indirecte materiaal leverde voldoende houvast voor de stelling dat een proloog zo goed als altijd het eerste was wat een auteur op papier zette. Pas daarna begon hij te schrijven aan zijn narratio. Dit lijkt een triviale bevinding, maar heeft het absoluut niet te zijn: als bewezen kan worden dat een middeleeuws auteur altijd lineair te werk ging (dat wil zeggen beginnend met het eerste vers van de proloog en eindigend met de epiloog), dan werpt dat licht op de functie en de inhoud van prologen én op de compositietechniek van middeleeuwse auteurs.

Het idee van de lineaire productie van teksten is gebaseerd op een aantal argumenten. Om te beginnen zijn auteurs bij vlagen erg expliciet over hun werkzaamheden. Zo schreef Jan de Weert tegen het einde van zijn proloog bij de *Spieghel der sonden*²:

Nu willic mijn dichten vernuwen (vernuwen = vernieuwen³)
Ende steken die penne inden horen. (horen = inkhhoorn)
(72-73)

Met de pen die in de inkhhoorn gedoopt wordt, visualiseert De Weert als het ware het schrijven van de eerste verzen van zijn narratio. Andere proloogpassages die erop wijzen dat de proloog vóór de narratio geschreven werd, zijn onder andere te vinden in *De slag van Woeringen* (vs. 46-47), de *Melibeus* (vs. 1-6) en de *Istory van Troien* (vs. 53-56). Ik ga ervan uit dat dergelijke passages waarin auteurs zichzelf profileren weliswaar beschouwd moeten worden in de receptiësturende functie van de proloog, maar dat ze in het algemeen niet strijdig zijn met de realiteit van de auteur.⁴

De lineaire productiewijze van teksten valt niet alleen uit prologen af te leiden. Zo staat er halverwege een andere *Spiegel der sonden*, waarvan de proloog helaas niet is overgeleverd, een expliciete terugblik op de proloog:⁵

Bedi als ic seghede te voren (Bedi = want)
Binnen der prologhen van desen,
Ic en wil gheen begripere wesen (begripere = criticaster)
Van hem lieden die tlatijn verstaen.
(4740-44)

Het is evident dat de proloog reeds lang en breed voltooid was toen de auteur deze verzen schreef.

Een ander fenomeen dat wijst op een lineaire tekstproductie is de inspiratiebede. In een inspiratiebede wordt van hogerhand steun bij het schrijven afgesmeekt.⁶ Vergelijk bijvoorbeeld vs. 4-7 van het *Boec vanden houtc*.

Nu bidde wij Gode dies
Dat hi mi zulke leringhe zeinde
Dat ic van beghin ten einde
Alle dese punten moeghe vertrecken (vertrecken = vertellen)

Het lijkt mij ondenkbaar dat een dergelijk verzoek genoteerd werd op het moment dat de narratio reeds voltooid was. De inspiratiebede zou niet alleen zinloos zijn, omdat zij als mosterd na de maaltijd zou komen, maar bovendien een flagrante belediging aan het adres van God. Een oprecht gelovige auteur (en we mogen ervan uitgaan dat al onze middeleeuwse auteurs tot deze categorie gerekend kunnen worden) zou het niet wagen om Gods bijstand te vragen voor het schrijven van een reeds voltooide tekst. We kunnen er gevoeglijk van uitgaan dat achter elke inspiratiebede een oprecht besef van de eigen beperkingen schuilgaat, onder woorden gebracht aan het begin van het schrijfproces.

Interessant is in dit geval hoe de inspiratiebede in de *Rijmbijbel*-proloog, die gericht is tot de Drieëne God en Maria, bijna 35.000 verzen verder in de epiloog van de *Wrake van Jherusalem* gememoreerd wordt:

Nu dankic Gode, diet al ghebied,
Dat ic met pinen hebbe vulbracht
Die dinc die ic hadde voordacht,
Want van hem coemt alle doegt.
Ay! Maria, vercoorne joegt,
Fonteyne der ontfarmehede,
U dankics ooc, te rechte mede
(Want ic ane riep u int beghin),
Dat ic vulbrocht hebbe ende vuldaen
Die dinc, die ic hadde bestaen. (bestaen = begonnen)
(vs. 34867-76)

Maerlant herinnert zich aan het eind van zijn lange arbeid zijn verzoek uit de proloog. Expliciet, getuige vers 34874. Hij spreekt daarbij zijn dankbaarheid uit dat zijn gebed verhoord is.

Een ander argument voor het schrijven van A tot Z is te vinden in de teksten die onvoltooid zijn gebleven. Uit alles blijkt dat hun auteurs vooraan begonnen met hun werk en dat ergens halfweg abrupt afbraken: de teksten hebben meestal een proloog en nergens in hun narratio's wordt de indruk gewekt dat de auteurs passages in een onaffe, schetsmatige vorm hebben laten rusten. Er werd pas een nieuwe passage opgepakt, zodra de voorgaande helemaal afgehecht was.

Nu valt niet altijd uit te sluiten dat een onvolledig overgeleverde tekst ergens in de tekstoverlevering het slotgedeelte is kwijtgeraakt. Zo breekt het slot van *Vanden derden Eduwaert* op een onbevredigend punt af. Dat ligt overigens niet aan het enig overgeleverde handschrift, want daar was best nog ruimte voor een vervolg. Er zijn twee andere mogelijkheden voor de onvoltooidheid van de tekst: of de legger van de overgeleverde redactie was een defect afschrift, of de auteur heeft zijn tekst niet voltooid.

Een ander voorbeeld van een onvoltooid tekst is *Der ystorien bloeme*. De proloog kondigt vier delen aan, maar er is ons slechts één deel overgeleverd. Het is aanneemelijk dat de overige drie delen nooit geschreven zijn. Claassens vermoedt dat de tekst zo'n slechte ontvangst kreeg dat de auteur - totaal ontmoedigd - zijn werk erbij neergelegd heeft. Sterker nog, gaandeweg het eerste deel worden de verzuchtingen van de auteur steeds groter: hij droeg de stukken die hij af had kennelijk voor aan een publiek en kreeg daar erg negatieve reacties op. Reden om het bijltje er na één deel bij neer te gooien?⁷

Rijst er bij de genoemde teksten nog enige twijfel of de tekstoverlevering ons het

zicht op de oorspronkelijke omvang belemmert, dat geldt niet voor de *Walewein* en de *Rinclus*.⁸ Zonder al te diep in te willen gaan op de discussie rond het exacte aandeel van Penninc en Vostaert in de *Walewein*, durf ik te stellen dat de oorspronkelijke tekst van Penninc van meet af aan van een proloog was voorzien. Het dubbelzinnige vers 23 biedt ruimte aan twee interpretaties, die evenwel beide het bestaan van die oerproloog bevestigen. Letterlijk lezend zou het vers ('Dies bat Penninc diene (= die deze tekst) maecte') uit de pen van de bewerker Vostaert gevloeid moeten zijn. In dat geval moeten de voorgaande verzen echter beschouwd worden als een citaat van Penninc. De andere mogelijkheid is dat Vostaert - net als bij de overige onvoltooide middeleeuwse teksten die door een ander afgemaakt zijn - Pennincs proloog onaangetast gelaten heeft. In dat geval presenteerde Penninc zichzelf in de derde persoon enkelvoud; iets wat niet ongewoon was.⁹

Minder problematisch zijn de verhoudingen in de *Rinclus*. In de proloog noemt Gielijs van Molhem de overeenkomst van zijn eigen naam met die van de auteur van zijn Oudfranse bron - 'de clusenere van Molinens'- een gunstig teken voor zijn voornemen om de tekst te vertalen (vs. 5-10). Maar de voorzienigheid had het kennelijk anders beschikt: het lukte Gielijs niet om de vertaling te voltooien. Na 1155 verzen neemt een zekere Heinrec de draad op:

Mi wondert waer bi Gielijs liet,	(waer bi = waarom)
Dat hi vort en maecte niet	
Dat dichte vanden goeden man	
Van Molleyns, die so heilich hiet;	
Mer wast dat hi te saen versciet,	(te saen versciet = te vroeg overleed)
Soe moeste hijt varen laten dan.	
Nu comt hier Heinrec, die nochtan	
Wale weet dat hi en can	(Wale ... iet = hij realiseert zich dat hij
Jegen hem wijsheiden iet,	niet zoveel wijsheid bezit als Gielijs)
Nochtan wilt hijt vort vaen an;	(vort vaen an = vervolgen, voortzetten)
Nu gons hem God ende sente Jan,	(gons = gunt)
Ende God te vorst, dert bi gesciet.	(te vorst = bovenal)
(vs. 1155-66)	

Heinrec vond dus een onvoltooide tekst mét proloog. Hij nam de bestaande tekst over zoals hij was, en begon te schrijven waar Gielijs opgehouden was. Ook de continuator gaat dus weer lineair te werk.

Ook op grond van onderzoek van collega's kan de lineaire werkwijze van middeleeuwse auteurs aannemelijk worden gemaakt. Ik beperk me tot enkele voorbeelden uit de medioneerlandistiek en een prachtig voorbeeld (of eigenlijk zijn het er vier in één) uit het Oudfrans.

In zijn onderzoek naar *Lantsloot vander Haghedochte* volgt Van Oostrom de vertaaltechniek van de vertaler op de voet.¹⁰ De man blijkt een virtuoos vertaler te zijn geweest, maar beperkt zich bij zijn ingrepen tot overzichtelijke passages. Hij werkte steeds een volledige episode af, alvorens met de volgende verder te gaan. 'Binnen die afgeronde eenheden is de Middelnederlandse bewerker heer en meester, en wijzigt hij wat hem goeddunkt.'¹¹ In grote lijnen echter begon hij bij het begin en liet de macrostructuur intact.

In een inspirerend artikel over de compositie van de *Istory van Troien*, en met name de *Aeneis*-bewerking daarin, legt De Ceukelaire Maerlants werkwijze bloot.¹² De inhoudsopgave ('taffel') die tussen proloog en narratio staat, is voor het grootste deel vertaald uit Benoît de Sainte-Maures *Roman de Troie*. Daar waar Maerlant echter op voorhand van plan was een andere bron te gebruiken, of waar hij van zins was de structuur van Benoît aan te passen, maakte hij reeds op de betreffende plaats in de 'taffel' melding van die voornemens.¹³ De 'taffel' kan dus beschouwd worden als een blauwdruk van de *Istory van Troien* zoals die Maerlant bij aanvang van zijn werk voor ogen stond. Deze blauwdruk komt echter niet volledig overeen met de narratio. Sommige voornemens zijn niet uitgevoerd, terwijl de toevoeging van de *Aeneis*-bewerking pas gaandeweg het schrijven in Maerlants concept werd opgenomen, en derhalve niet in de 'taffel' wordt aangekondigd.¹⁴ Deze gegevens verschaffen ons een uniek inzicht in Maerlants lineaire werkwijze: aan het begin van zijn tour de force¹⁵ presenteerde Maerlant een uitgebreid werkplan, waar hij vervolgens in zijn narratio op verschillende plaatsen van afweek. De lineariteit van zijn werkzaamheden wordt ten slotte op impliciete, maar veelzeggende wijze bewezen door het feit dat Maerlant niet meer de moeite genomen heeft de oneffenheden uit zijn 'taffel' weg te werken.¹⁶

Een andere middeleeuwse auteur die ons over zijn schouders mee laat kijken naar zijn aanpak, is Bauduins Butors.¹⁷ Hij begon aan zijn *Roman des fils du roi Constant*, een Oudfranse Arturroman in proza, op instigatie van Gwijde van Dampierre en Hugo II van Châtillon.¹⁸ Van de opening van deze waarschijnlijk nooit voltooid roman zijn maar liefst vier opzetten overgeleverd, neergeschreven op de lege kolommen en in de marges van een Oudfrans verzamelhandschrift.¹⁹

What Bauduin Butors offers to us is this remarkable opportunity: we can sit beside a man of the late thirteenth century and watch him in the throes and agonies of literary composition. As we read his four drafts, as we come to know him as a person, as we observe his struggle to set his story down on parchment, we can learn very much about the circumstances in which the novel was born nearly seven hundred years ago. (Thorpe 1968, p. 3)

Butors wilde een nieuwe tekst schrijven die moest aansluiten op de *Estoire de Merlin* uit de vulgaatcyclus van de *Matière de Bretagne*.²⁰ Maar ondanks deze leidraad ging hij zonder een op schrift gesteld plan te werk. Hij begon te schrijven 'page after page, with no second thoughts, no corrections and no possibility of polishing.'²¹ Om

deze duidelijk lineaire werkwijze te illustreren, geef ik Thorpes visie op het ontstaan van de eerste opzet van de tekst weer:

He rashly inserted the title of the prose-romance which he had not yet started in the small free space at the bottom of f° 108v^o, column a; rashly because the romance took a completely different direction from what he must have planned originally, and the title thus has no relevance at all to what follows. More than half of f° 108v^o, column b, is taken up with a dedication, or what he calls elsewhere a 'prologue'. The romance itself, what is, in effect, Draft I, continues to the end of f° 111v^o, where it ends in mid-sentence. At this point Butors apparently became dissatisfied with what he had written, and decided to make a fresh start. (Thorpe 1968, p. 17)

Omdat voor de verschillende opzetten telkens een andere pen en andere inkt gebruikt werd, kan gesteld worden dat 'they were almost certainly not written down at a series of consecutive sittings'.²³ In de tweede, derde en vierde poging komen weliswaar steeds gegevens uit voorgaande opzetten terug, maar de verschillen zijn toch zo aanzienlijk, dat het duidelijk is dat Butors zoekende was naar een bevredigende opmaat voor zijn tekst. Gegeven het feit dat er naast deze vier kennelijk mislukte ontwerpen niets van of over Bauduins Butors bekend is, is het verleidelijk te veronderstellen dat deze *Roman des fils du roi Constant* (aldus Thorpes apocriefe titel) nooit verder gekomen is dan een goed voornemen en vier mislukte opzetten. Inmiddels biedt dit merkwaardige oeuvre van Butors toch wel sterke aanwijzingen voor de lineaire productiewijze van literaire teksten.

Wijst dan alles in dezelfde richting? Nee, er zijn ook wel enkele bedenkingen aan te voeren, al valt het gewicht daarvan niet zo eenvoudig vast te stellen. Zo is een aantal prologen geschreven in de (on)voltooid verleden tijd, bijvoorbeeld in *Der manen zeden* ('In duutsche maectic dat latijn', vs. 12), of in de *Brabantse yeesten* ('Daer bi heb ic sonderlinghe Ute ghelesen (= gebloemleesd) die dinghe Die den hertoghen ane gaen', vs. 39-41).

Dergelijke zinsneden staan echter vaak haaks op andere passages in dezelfde proloog, zoals bijvoorbeeld een in de tegenwoordige tijd geformuleerde inspiratiebede.²³ In het algemeen durf ik te stellen dat het gebruik van de tegenwoordige of verleden tijd in prologen weinig zeggingskracht heeft. Maar al te vaak is een auteur bepaald niet consequent in het gebruik van de grammaticale tijd.²⁴

Minder goed te plaatsen is de passage in de *Floris ende Blancefloer*, waarin gezegd wordt dat Diederic van Assenede menige slapeloze nacht heeft gehad tijdens het dichten. Een dergelijke opmerking past enkel binnen een proloog die ná het voltooiën van de tekst geschreven is. Overigens kan deze proloog wat betreft de presentatie van de vertelinstantie als a-typisch beschouwd worden.²⁵ Mogelijk staat deze tekst nog meer in de orale traditie dan de meeste andere op schrift gestelde Middelnederlandse teksten.

Er is nog een fenomeen dat in verband met mijn stelling van belang is. Dat auteurs wel degelijk geregeld hun teksten opnieuw bewerkten, heb ik betoogd in een publicatie in *TNTL*.²⁶ Is dit toch een bewijs dat auteurs tijdens hun werk ingrepen in reeds voltooide delen van hun tekst? Niet echt, want het gaat hier steevast om nieuwe versies van bestaande teksten. Pas als een opdrachtgever om een nieuwe kopie van een bepaalde tekst vroeg, nam een auteur de gelegenheid te baat om zijn oudere versie over de hele linie bij te werken. De behoefte om bepaalde zaken glad te strijken, toe te voegen of weg te laten was er kennelijk wel, maar om praktische redenen kwam het daar alleen maar van bij het vervaardigen van een nieuwe 'geautoriseerde' kopie. Indirect is dit gegeven dus eerder een bevestiging van mijn stelling dan een ontkrachting.

Teksten werden in de Middeleeuwen op een andere manier geconcipieerd dan tegenwoordig. De auteurs werkten in de regel van A tot Z aan hun teksten. Daarbij gingen ze uit van een vooropgezet plan, en steunden ze naar alle waarschijnlijkheid grotendeels op hun geheugen. Ze zullen vaak wel een globaal beeld van het eindproduct gehad hebben,²⁷ maar ik betwijfel of er veel uitgebreide kladversies zoals het kladboek van de heraut Beyeren geweest zullen zijn.²⁸

Wat kunnen we daaruit leren? Het geeft onder andere een idee van de werkwijze van schrijvers, en dat heeft consequenties voor de manier waarop wij tegen hun teksten aan moeten kijken. Vooralsnog biedt dit inzicht geen spectaculaire onthullingen, maar het is de moeite waard te onderzoeken wat deze kijk op middeleeuwse teksten voor onvermoede ontdekkingen kan opleveren. En in ieder geval doet het recht aan de ontstaansachtergrond van teksten, als het productieproces bij het onderzoek daarvan betrokken wordt.

Ik noem slechts enkele mogelijke consequenties. Pogingen om de macrostructuur van een tekst tot in details te verklaren, moeten bijvoorbeeld met argwaan bekeken worden. Ik denk onder andere aan onderzoek dat een ver uitgewerkte vorm van getallensymboliek op teksten loslaat.²⁹ Verder kunnen de interne tegenspraken en wonderlijke wendingen die je geregeld in middeleeuwse teksten tegenkomt, het gevolg zijn van de beperkingen die een lineaire werkwijze met zich meebrengt.

Om ten slotte bij mijn eigen leest te blijven: de consequentie van mijn bevindingen voor het onderzoek van prologen is dat deze niet zomaar beschouwd mogen worden als de ideeën van de auteur ten aanzien van zijn tekst, maar meer specifiek als een manifestatie van het initiële concept van de tekst. De onderzoeker zal zich moeten realiseren dat wat in de proloog uiteengezet wordt, niet noodzakelijk geldt voor de complete tekst. Gaandeweg het schrijfproces kan de koers immers gewijzigd zijn, om wat voor redenen dan ook. De 'taffel' van de *Istory van Troien* is wat dat betreft een prachtig voorbeeld.

Literatuur

De Ceukelaire 1991:

G. de Ceukelaire, 'Watter Virgilius boecke af segghen. Beschouwingen bij de *Aeneis*-bewerking in de *Historie van Troyen*. In: *Millennium* 5 (1991), p. 116-129.

Claassens 1996:

G. Claassens, 'Der ystorien bloeme. Een mislukte *Legenda aurea*-bewerking in het Middelnederlands?' In: *Ons Geestelijk Erf* 70 (1996), p. 99-120.

Kazemier:

G. Kazemier: *Beatrijs*. Zutphen z.j.

Van Oostrom 1981:

F.P. van Oostrom: *Lantsloot vander Haghedochte*. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de *Lancelot en prose*. Amsterdam etc. 1981.

Sonnemans 1992.

G.H.P. Sonnemans, 'Middelnederlandse versprologen. De oorspronkelijkheid van de overgeleverde teksten.' In *TNTL* 108 (1992), p. 324-353

Sonnemans 1995:

G. Sonnemans: *Functionele aspecten van Middelnederlandse versprologen*. Twee delen, Boxmeer 1995.

Stuip 1979:

R. Stuip: *Chrétien de Troyes, Perceval of het verhaal van de Graal*. Utrecht/Antwerpen 1979.

Thorpe 1968-1970:

L. Thorpe, 'The four rough drafts of Bauduins Butors', in *Nottingham Medieval Studies* XII (1968), p. 3-20, XIII (1969), p. 49-64 en XIV (1970), p. 41-63.

Verbij Schillings 1995:

J. Verbij-Schillings: *Beeldvorming in Holland, Heraut Beyeren en de historiografie omstreeks 1400*. Amsterdam 1995

Verdam 1900:

J. Verdam: *Die spiegel der sonden*. Vanwege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde uitgegeven door J. Verdam. Twee delen. Eerste deel, De berijmde tekst naar het Munsterse handschrift. Leiden 1900.

Noten

- * Met dank aan Geert Claassens en Paul Wackers voor hun kritische commentaar.
- 1 Mijn onderzoek heeft geleid tot een proefschrift (Sonnemans 1995), waarin de Middelnederlandse versprologen vanuit hun intertekstuele relatie beschreven zijn. De vraag die hier aan de orde is, was in dat kader niet relevant.
 - 2 De prologen waar ik naar verwijst, zijn te vinden in deel II van mijn proefschrift (Sonnemans 1995), tenzij anders vermeld.
 - 3 Mogelijk refereert De Weert met dit woord aan vs. 19-32, waarin hij aangeeft dat hij voorheen enkel teksten schreef die 'der werelt genuechde te lesen' (vs. 21), maar dat hij zich daar nu van afgekeerd heeft, ten einde een zondenspiegel te schrijven. Dit vers geeft hoe dan ook een nieuwe start van schrijven aan.

- 4 Zie hierover Sonnemans 1995, deel I, p. 109-114, waarin ik betoog dat de passages in prologen waarin auteurs zichzelf profileren weliswaar beschouwd moeten worden in het kader van de receptie-sturende functie van de proloog, maar in het algemeen niet strijdig zijn met de realiteit van de auteur.
- 5 De tekst is uitgegeven in Verdam 1900.
- 6 Vgl. hiervoor Sonnemans 1995, deel I, p. 91-96 en 101-106. In dit kader is het van belang op te merken dat ongeveer de helft van de door mij onderzochte prologen een inspiratiebede bevat (vgl. deel II, p. 231-232).
- 7 Vgl. Claassens 1996.
- 8 Andere voorbeelden zijn de continuaties van Maerlants *Mertlijn* en *Spiegel historiael*, maar ook de Oudfranse Chrétien-continuaties en de *Roman de la Rose*.
- 9 Zie daarvoor Sonnemans 1995, deel I, p. 109-112.
- 10 Van Oostrom 1981.
- 11 Van Oostrom 1981, p. 164.
- 12 De Ceukelaire 1991.
- 13 Vgl. De Ceukelaire 1991, p. 120-121.
- 14 Vgl. De Ceukelaire 1991, p. 121-123.
- 15 De *Istoy van Troien* telt maar liefst 41.000 verzen, waar Maerlant 'een veelheid van bronnen combineerde, die het niet altijd eens waren met elkaar' (De Ceukelaire 1991, p. 119).
- 16 Vgl. ook De Ceukelaire 1991, p. 121, noot 26.
- 17 L. Thorpe geeft in een reeks artikelen (Thorpe 1968-1970) zijn bevindingen ten aanzien van deze roman, gevolgd door een editie.
- 18 Een dergelijke gezamenlijke opdracht door twee zo belangrijke heren (respectievelijk de graven van Vlaanderen en van Chartres en Blois) is reeds een bijzonder gegeven. De relatie die de auteur, blijkens een vriendelijke derde dedicatie, ook nog onderhield met Jean II d'Avesnes (halfbroer en tegenstrever van Gwijde van Dampierre inzake het graafschap Vlaanderen), wijst op een merkwaardige verstrengeling van belangen (vgl. hiervoor Thorpe 1968, p. 8-9).
- 19 Hs. Parijs BN f.fr. 1146. In feite betreft het een convoluut van twee verzamelhandschriften, bevattende enkele continuaties van *Les sept sages de Rome*, *Le couronnement de Renard*, de *Fables* van Marie de France en gedichten van Baudouin de Condé en Jehan de Condé (vgl. Thorpe 1968, p. 3-4).
- 20 Thorpe 1968, p. 13-18.
- 21 Thorpe 1968, p. 17. Het feit dat Butors in de marges en lege kolommen van een bestaand handschrift schrijft, geeft zijn tekst overigens wel min of meer de status van een kladversie. Omdat er verder geen gegevens over Butors of zijn tekst bekend zijn, is het echter niet duidelijk of het handschrift inderdaad uitsluitend als kladblok dienst deed. Hoe het ook zij, de vier versies geven een significant beeld van de werkwijze van de schrijver.
- 22 Thorpe 1968, p. 4.
- 23 Vgl. de *Brabantse yeesten*, vs. 52-54.
- 24 Vgl. onder andere de *Dietsche doctrinael* en de *Rinclus*. Het willekeurig door elkaar gebruiken van verschillende grammaticale tijden komt ook voor in de *Perceval* van Chrétien de Troyes; vgl. Stuijp 1979 (p. 153) in het nawoord van zijn editie. Voorzover mij bekend is er nog geen structureel onderzoek gedaan naar dit verschijnsel.

- 25 Vgl. Sonnemans 1995, deel I, p. 113-114.
- 26 Sonnemans 1992.
- 27 Vgl. *Van sinte Gheertruden min*, vs. 29-32.
- 28 Waarbij aangetekend dient te worden dat het *Kladboek* maar ten dele als een voorstadium van Beyers grote kronieken beschouwd kan worden. Het lijkt toch eerst en vooral een privé-handschrift van de Heraut Beyeren, dat hij gebruikte als persoonlijk aantekenboek en naslagwerk voor meerdere doeleinden (vgl. Verbij-Schillings 1995, p. 91-94).
- 29 Dat is bijvoorbeeld in stelling gebracht om de oorspronkelijkheid van het overgeleverde slot van de *Beatrijs* in twijfel te trekken, gebaseerd op een minutieuze telling van aantallen verzen in de verschillende veronderstelde delen van het origineel (o.a. in de editie van Kazemier, p. 31-37). Overigens laat Dantes *Divina Comedia* zien dat een hechte band van vorm en inhoud wel degelijk mogelijk is, maar bij een dergelijke tour de force is een veel strakker schema dan bij de *Beatrijs* verondersteld wordt onontbeerlijk.

Speurwerk vanaf het ziekbed of: waarom Willem Termeer zijn vrouw niet vermoordde

EEN NIEUWE HYPOTHESE OVER EMANTS' *EEN*
NAGELATEN BEKENTENIS

Jos Joosten

De merkwaardigste aflevering van *Inspector Morse* is een van de laatste uit de serie: zijn niet bepaald gezonde levensstijl is de norse inspecteur opgebroken, en hij belandt in het ziekenhuis. Uiteraard kruipt het bloed waar het niet gaan kan, en komt Morse er zelfs nu nog toe een moord op te lossen. Daarbij ondervindt hij een dubbele handicap: niet alleen is hij immobiel in zijn ziekenhuisbed, het gaat hier ook nog eens om de moord op een vrouw die meer dan honderd jaar geleden gepleegd is. Op basis van diep nadenken ("Think, Lewis, think!") en vrijwel louter papieren materiaal dat hem op bed gebracht wordt door medewerkers, bewijst Morse ten slotte de onschuld van een aantal destijds onschuldig ter dood veroordeelden.

Een onderneming die mooi is in zijn totale zinloosheid, die alleen al spreekt uit het álles relativiserende feit dat de veroordeelden in de jaren negentig van de twintigste eeuw allen hoe dan ook ruimschoots overleden zouden zijn. Niemand heeft er wat aan, je kunt er hooguit bewondering voor hebben als staaltje knappe geestelijke arbeid, tevredenheid dat de waarheid toch nog zegeviert of verbazing dat iemand pas na honderd jaar ziet wat nog nooit iemand voor hem zag.

Een in het oog springende overeenkomst met het werk van de literatuuronderzoeker dus. Afgezien van het feit, natuurlijk, dat die zich nog een stap verder van de werkelijkheid bevindt dan Morse - dat wil zeggen: dan Morse in zijn TV-werkelijkheid - omdat hij zich met "personen" en "gebeurtenissen" bezighoudt die altijd al van papier waren. Iets wat we ons lang niet altijd realiseren. Neem nu een romanfiguur als Willem Termeer, de hoofdrolspeler en ik-verteller in Marcellus Emants' fameuze *Een nagelaten bekentenis*, die zodanig geconstrueerd is dat hij zich er bij uitstek toe leent besproken te worden als was hij een man van vlees en bloed, die aan te spreken is op of te verontschuldigen valt voor de daad waarom het hele boek draait: de moord op zijn vrouw. Die discussie over de drijfveren achter Termeers handelen wordt dan ook nog altijd gevoerd, door lezers en beschouwers.

Anders dan Endeavour Morse zal ik niet alsnog Termeers onschuld aan een in 1894

gepleegde moord kunnen bewijzen. Iedereen kan het immers zien: Termeer heeft zijn vrouw in haar (half)slaap een hoeveelheid van een medicinaal drankje uit een fles toegediend met het bewuste oogmerk haar te doden.

Maar eindelijk nam ik ook de porseleinen lepel op, goot 'm vol en bracht 'm met onvaste hand tusschen Anna's flauw geopende lippen. Op hetzelfde oogenblik kneep ik haar neus toe om haar tot slikken te dwingen.

(...)

Geen half werk, prevelde ik voor me heen en nu stond ik op, ging naar de tafel, maakte de flesch Sirop Follet open, vulde de lepel en bracht 'm in haar mond. [260-261]

Niemand zou redelijkerwijs kunnen of willen volhouden dat Termeer niet de wens had zijn vrouw om te brengen. En dat wordt natuurlijk al vanaf de titel met zoveel woorden gezegd, of eigenlijk met dat ene woord: "bekentenis". Daarbij kan eventueel de kantekening worden geplaatst dat die titel "later" is toegevoegd door de (fictieve!) vinder en "redacteur" van het manuscript. Een opvatting die vooral de wel geopperde lectuur steunt dat Termeer na de moord op zijn vrouw zelfmoord gepleegd zou hebben en dit manuscript als verklaring heeft achtergelaten.

De discussie rond *Een nagelaten bekentenis* spitste zich vooralsnog toe op de vraag wat precies de motivatie achter Termeers geschreven bekentenis geweest is. Oversteegen publiceerde begin 1964 in *Merlyn* een uitgebreide analyse van het boek (in 1983 herdrukt in *De Novembristen van Merlyn*), waarin hij de nadruk legt op Termeers *schuldgevoel*. De romantekst is volgens hem neerslag van Termeers rationalisering van on(der)bewuste driften, en de moord op Anna is hiervan de ultieme consequentie: Termeers "vage gevoelens van diepe schuld en ontoereikendheid moeten omgezet worden in een werkelijke schuld, en in eenmaal een effectieve daad"². Oversteegens interpretatie is diverse malen genuanceerd en bekritiseerd. Anno 1967 ziet J.P.M. ten Seldam - geheel conform de tijdgeest - vooral verzachtende omstandigheden ten voordele van Emants' hoofdfiguur: "Termeer is net zo goed als Anna een slachtoffer, hij is *geen* moordenaar, hij was ontoerekeningsvatbaar en pleegde doodslag".³ Diametraal tegenover Oversteegen plaatst R. Marres zich in 1985, die ontkent dat Termeer schuldgevoel over zijn daad zou hebben. Geen van deze auteurs - en ook Ton Anbeek niet, die diverse keren publiceerde over Emants en dit boek - twijfelt echter aan het feit dat het drankje dat Termeer zijn vrouw toedient haar dood veroorzaakt. Ik zou hier evenwel de stelling willen verdedigen dat alle beschouwers een essentieel feit rond Anna's sterfbed over het hoofd hebben gezien: Anna was al stervende toen Willem Termeer haar slaapkamer betrad, en wel ten gevolge van een geslaagde zelfmoordpoging. Terecht noemt Marres "de encensering van de moord bijzonder knap van Emants".⁴ Maar ook hij leest uiteindelijk heen over de nog verdergaande ingenieusheid waarmee de auteur deze sleutelscène van zijn roman componeerde. Typerend voor de lec-

tuur tot nu toe lijkt Ten Seldams observatie dat er “toevallig 2 flessen slaapmiddel naast haar bed” stonden.⁵ Die wat slordige waarneming lijkt illustratief voor de dito gedachtegang van de andere interpreten tot nu toe.

Inderdaad treft Termeer in Anna's slaapkamer twee medicijnflesjes aan, en het is op zich al vreemd dat alleen al dit detail tot nog toe niemand alarmeerde: waarom *twee* - als het toch dezelfde zijn en er maar één gebruikt hoeft te worden? Maar het ligt zelfs allemaal nog wat gecompliceerder: Termeer ziet twee flessen die er *verschillend uitzien*.

Intusschen had ik op het nachttafeltje, ter zijde van het bed, een apothekersfleschje zien staan, nog maar voor een kwart met een bijna kleurloos vocht gevuld.

Een porseleinen lepel lag er naast.

Thans merkte ik op de middeltafel onder het gas een flesch van ander model op, die nog niet geopend was geweest; maar insgelijks een kleurloos vocht inhield.

Ondanks de ongelijkheid van de flesschen vermoedde ik, dat beiden chloraal bevatten en nu begreep ik wat haar zoo vast deed slapen. [258]

Uiteraard volgen we hier, zoals in het hele boek, alles consequent met de blik van Termeer. Niettemin attendeert de auteur (en hier bedoel ik Emants) ons er via Termeers ogen op dat de aanstaande moordenaar iets over het hoofd ziet: namelijk dat Anna met de porseleinen lepel al driekwart opgelepeld heeft van een flesje met onbekende inhoud. Emants misleidt zijn lezers virtuoos. Essentieel daarvoor is het “vermoedde ik” dat de, op dat moment geagiteerde en dronken, Termeer noteert. Het staat “in werkelijkheid” dus allerminst vast dat beide - het “apothekersfleschje” en de “flesch” - het slaapmiddel chloraal bevatten. En iets verderop in de scène wordt dit vermoeden ook slechts schijnbaar bevestigd.

Eerst nam ik de ongeopende flesch op en las het gedrukte etiket:

Insommies, Douleurs, Névralgies, Sirop de Chloral de Follet. [259]

De “ongeopende flesch”, dat wil dus zeggen: de fles op de middeltafel. Listig neemt Emants ons lezers voorts, even later in de tekst, mee in Termeers verkeerde veronderstelling tijdens de opmaat tot zijn daad:

Toch beefde ik over mijn gansche lichaam, toen mijn vingers de half leege chloraal-flesch omvatten. [260]

Let wel: wat Termeer de halfllege fles noemt, kan geen andere zijn dan het aangebroken apothekersflesje op het nachtkastje. Termeer noemt die nu als vanzelf “chloraal-fles”, overtuigd als hij is dat het die vloeistof bevat, maar we zagen hoe hij eerder nog slechts “vermoedde” dat het hetzelfde spul was. Wij lezers lazen “met eigen ogen” alleen van de *andere*, volle en nog afgesloten, fles de tekst op het eti-

ket. Termeer dient Anna het restje uit het flesje naast haar bed toe, en maakt zo in feite het karwei af dat Anna zélf al begonnen was. Daarna pas pakt hij ook de ongeopende fles van de middeltafel.

Geen half werk, prevelde ik voor me heen en nu stond ik op, ging naar de tafel, maakte de fles Sirop Follet open, vulde de lepel en bracht 'm in haar mond. [261]

Hier maakt Emants een fout tegen de interne logica van Termeer. Hij verschrijft zich op een wijze die tegelijk ook mijn hypothese ondersteunt. Als Termeer namelijk consequent was geweest, had hij in deze passage immers iets moeten noteren in de trant van "ik maakte de *andere* (of *tweede* of iets dergelijks) fles Sirop Follet open". Nu dat niet het geval is, verradt de auteur nog eens dat er twee verschillende flessen in het spel zijn: eentje waaruit Anna dronk naast het bed, en eentje met het chloraal.

Ik realiseer me dat deze nieuwe lezing enige toelichting behoeft. Daartoe ga ik allereerst even terug naar het moment dat Termeer Anna's slaapkamer binnentreedt.

Boven aarzelde ik een oogenblik, ging toen - zonder te weten waarom - naar links in plaats van naar rechts, greep als een gesuggereerde de kruk van haar kamerdeur aan, draaide en... merkte tot mijn verbazing, dat i openging.

Binnen was het gas laag aan.

Naast de wijkende deur bleef ik staan; niets verroerde zich! [257]

Twee dingen wijken af van de gebruikelijke situatie: de deur is niet op slot, en er brandt zachtjes licht ("het gas laag"). Anna blijkt in een zeer diepe slaap, op haar nachtkastje staat een door haar voor driekwart leeggedronken flesje. Het valt Termeer meteen op hoe vast Anna in slaap is. Ze reageert zelfs niet als hij de gasvlam hoog opdraait. "Hoe vreemd, dat ze niet ontwaakte; ik had toch gedruisch en licht gemaakt". Niet zo vreemd, als we ons realiseren dat ze al stervende is, het gif is immers aan het werk. In de traditionele lezing is het gebruikte slaapmiddel de aanemelijke verklaring voor Anna's versuftheid. Houden we echter de zelfmoordoptie in ons achterhoofd, dan is ineens nog veelzeggender wat Emants Termeer laat zien, wanneer die een eerste blik werpt op Anna in haar bed.

Toen sloeg ik met een ruk het gordijn open en keek.

Daar lag ze, bleek, roerloos, met paarsachtige oogleden, half geopende vale lippen... net... een lijk. [259]

Ook het feit dat Anna zich niet verzet wanneer Termeer haar het drankje toedient, kan natuurlijk aan haar versuftheid toegeschreven worden.

Op hetzelfde oogenblik drukte ik haar neus toe om haar tot slikken te dwingen.

Even weken de oogleden terug en zag ze me aan; doch tegelijkertijd slikte ze ook. Daarna hoestte zij eens, murmelde met moeite, als iemand, die te veel gedronken heeft, eenige onverstanebare klanken en sliep weer in. [260]

Uiteraard is versuftheid een voor de hand liggende verklaring voor dit willoze gedrag, maar het feit dat ze reeds stervende was - en zélf ook dood wilde! - is een minstens zo plausibele bijkomende reden voor niet het geringste begin van verzet tegen Termeer.

De zelfmoord-these verklaart meteen het enigszins deus-ex-machina-achtig detail uit *Een nagelaten bekentenis*, waarop geen van de interpreten ingaat: het toch wel erg toevallige gegeven dat Anna's deur op de bewuste avond niet op slot was. Anna had vanaf haar zwangerschap Willems bed op een aparte kamer laten plaatsen. Een symptoom van hun uit elkaar groeien. Dat werd nog versterkt toen Termeer vaststelde dat Anna haar eigen slaapkamer voortaan op slot deed wanneer ze 's avonds naar bed ging. Met uitzondering dus van deze laatste avond. Uit compositorisch oogpunt levert dat, mét het toeval dat Termeer de bewuste avond "zonder te weten waarom" besluit naar Anna's slaapkamer te gaan, natuurlijk wel wat ál teveel toevalligheden op. Wanneer we echter uitgaan van Anna's zelfmoord, dan ligt het voor de hand dat zij zelf deze laatste maal de deur bewust niet heeft afgesloten, omdat het, na een geslaagde zelfmoord, geen enkele zin zou hebben hem op slot te laten.

Mogelijk zou dit ook verklaren waarom ze het licht in haar slaapkamer niet had uitgedaan toen ze deze avond naar bed ging. Termeer vindt dat althans niet vanzelfsprekend: "Bovendien - dacht ik - laat zij zeker elke nacht het licht branden, om niet in het duister door mij overvallen te worden". [257] Een onlogische redenering, overigens, die Termeers beneveldheid bevestigt. Normaal gesproken kon hij haar niet "overvallen", Anna sloot de deur immers af, zoals hijzelf juist ervoor nog memoreerde: "Dat zij de sleutel van avond bij vergissing niet had omgedraaid, leek me onbetwifelbaar".

Deze meer technisch-compositorische kwestie, brengt me direct bij een onderdeel van het antwoord op een volgende vraag: is mijn zelfmoord-hypothese waarschijnlijk? Ik denk dat een eerste en meteen zeer sterk argument ten faveure ervan schuilt in de compositie van de slaapkamerscène. Het is namelijk hoogst onwaarschijnlijk dat in het zorgvuldig geconstrueerde geheel dat *Een nagelaten bekentenis* is (een boek waaraan Emants ruim zes jaar gewerkt heeft), het rare gehannes met twee verschillende flesjes in Anna's slaapkamer "zomaar" zou zijn blijven staan zonder dat Emants daarmee op zijn minst iets heeft willen suggereren. Er is overigens een - zeer werkexterne - reden die het niet onaannemelijk maakt dat in het tweede flesje geen chloraal (of preciezer gezegd: de oplossing chloraalhydraat) gezeten hoeft te hebben, maar eventueel een ander sterker middel om zich mee om te brengen. In *Larousse* (de encyclopedie die het middel het uitgebreidst bespreekt)

wordt bij de bijwerkingen niets vermeld over acute dodelijkheid van het slaapmiddel. Er staat slechts: "Grotere doseringen zijn schadelijk voor het hart, de lever en de nieren". De combinatie van chlooraal met een zwak hart wordt later Termeers officiële verklaring van Anna's dood tegenover haar familie.

Een andere kwestie is hoe aannemelijk het binnen de verhaalwerkelijkheid is dat Anna zelfmoord zou plegen. Daarover kunnen we kort zijn. De redenen om weinig lol in het leven te hebben, zijn legio voor haar: haar eenzame bestaan, haar zeer ongelukkige huwelijk en haar overleden dochtertje mogen al als argument dienen - maar er is ook een concrete aanleiding: het vertrek naar Zwitserland, tien dagen eerder, van haar bewonderde (en zelfs beminde) dominee De Kantere, van wie ze juist diezelfde avond een brief ontvangen heeft (waarvan Willem Termeer én ons de inhoud onthouden wordt). De Kantere was een geestelijk leidsman en haar enige contact met - en laatste symbool voor - een wereld waarin ze wél wilde leven.

Op zichzelf heeft mijn nieuwe kijk op de moordscène geen consequenties voor de bestaande interpretaties van *Een nagelaten bekentenis*. De vragen die Oversteegen en Marres zich bijvoorbeeld stelden over de motivatie van Willem Termeer achter zijn daad, blijven onaangetast. Ook Anbeeks schets van Termeers twee strategieën ter zelfrechtvaardiging (enerzijds het onderstrepen van zijn gedetermineerdheid, dus schuldeloos zijn aan zijn abnormaliteit, anderzijds zijn aanval op de geldigheid van de tegenstelling normaal/abnormaal⁶) houdt stand. Dat wij als lezers weten dat Anna zelfmoord pleegde, doet immers niets af aan Termeers eigen overtuiging dat hij de moord begaan heeft, en de neergeschreven gevoelens die die daad hem ingeeft. Mijn hypothese geeft echter wel op een ander niveau een extra dimensie aan Emants' roman.

Allereerst geeft Anna's zelfmoord extra reliëf aan de tragedie van Willem Termeer, de totale mislukking die niets voor elkaar krijgt in zijn leven. Oversteegen karakteriseert *Een nagelaten bekentenis* als "een boek waarin de neurotische Willem Termeer een verslag geeft van zijn mislukte leven: een verpeste jeugd, mislukte avontuurtjes, een mislukt huwelijk met een frigide vrouw, mislukt overspel en tenslotte één ding dat lukt: de moord op zijn vrouw."⁷ Dat laatste lijkt wat vilein geformuleerd. Eerder zagen we al hoe Oversteegen sprak van "eenmaal een effectieve daad" in Willem Termeers bestaan. De werkelijkheid blijkt nu echter nog veel cynischer: ook op haar laatste moment is Anna Willem nog de baas. (Veelzeggend is in dit verband misschien Termeers overweging aan haar bed, vlak voordat hij toeslaat: "t Was, of ze zelfs in haar slaap me nog tergde, uitlachte en beleedigde!" Wij weten nu waarom.) Kort gezegd: deze laatste mislukking maakt de synopsis van Termeers leven (zoals ook Oversteegen hem gaf) enkel consistentier.

De consequentie van mijn hypothese is vooral ironisch als we de afloop van het boek overdenken. Termeer pleegde de moord dus bijna zijns ondanks. De schijn die hij moet ophouden om zichzelf van elke verdenking te ontlasten is in zoverre overbodig, dat hij welbeschouwd wérkelijk onschuldig is (of had kunnen zijn) aan

de dood van zijn vrouw. Zijn zorgvuldig geconstrueerde verhaal is in feite een zeer omslachtige manier om de buitenwereld te overtuigen van wat eenvoudigweg de waarheid blijkt. Het geeft meteen het bizarre karakter aan van de ondervraging door de direct na Anna's overlijden gealarmeerde huisarts. Termeer is voortdurend bang te verraden dat hij zijn vrouw vermoord heeft en realiseert zich niet dat de huisarts hem niet zozeer verdenkt, alswel voortdurend zinspeelt op de mogelijkheid van zelfmoord van Anna. Het verlossende woord van de huisarts mag wel de grote ironie heten van de roman:

“Dit kan ik voor u doen... Ik zal niet zelf naar de justitie gaan; maar enkel op het stadhuis de verklaring afgeven: zelfmoord, veroorzaakt door chloraalhydraat”.

Waarmee Termeers geestesconstructie gewoon uitmondt in de werkelijke waarheid - en de dokter, die de zelfmoord alleszins aannemelijk acht, terloops mijn zelfmoord-hypothese nog eens bevestigt. Hoe wrang is dit. Het “stadhuis” mogen we natuurlijk opvatten als de gereglementeerde buitenwereld, als officieel symbool voor de gemeenschap. Die krijgt nu het verhaal te horen zoals het werkelijk is, alleen in de verwrongen geest van Termeer blijft het moordverhaal spoken.

Termeers lange en moeilijke omweg naar een pijnlijke maar eenvoudige waarheid, doet denken aan de intrige van Sartres novelle “De muur”. Gevangene Pablo Ibbieta meent heldhaftig stand te houden door zijn ondervragers voor te liegen over de schuilplaats van zijn collega-verzetslieden. Uiteindelijk blijkt de door hem verzonden schuilplaats bij toeval de plek waar ze zich daadwerkelijk schuilhielden. De machthebbers schieten zijn kameraad neer en laten hun bereidwillige gevangene vrij: zijn dappere leugen blijkt de platte waarheid. Wanneer hij het hoort, besluit de novelle: “Alles begon te draaien en ik kwam weer tot mezelf toen ik op de grond zat: ik lachte zo hard dat de tranen in mijn ogen kwamen”. Ook Willem Termeer is - zij het onbewust - zo'n op zichzelf teruggeworpen slachtoffer van een werkelijkheid waar hij geen enkele vat op krijgen kan.

Door ons Termeer te tonen als in feite overbodige moordenaar op een reeds stervende heeft Emants het isolement, de eenzaamheid en de teruggeworpenheid op zichzelf van zijn hoofdpersonage des te klemmender gemaakt. De nieuwe lezing maakt duidelijk dat Termeer werkelijk geen enkele grip heeft op zijn leven, en dat alles zich aan zijn invloed onttrekt. Oversteegen benadrukt in zijn essay het perspectief in *Een nagelaten bekentenis*. Terecht signaleert hij dat alles wat we over Termeer te weten komen, verteld wordt vanuit diens eigen invalshoek. De vertelinstantie onthoudt zich van enig moreel oordeel over de gedach-

ten en handelingen van Termeer. Dit heeft ook consequenties voor de vraag in hoeverre *Een nagelaten bekentenis* een naturalistische roman genoemd mag worden. Vaststaat dat voor vraagstukken rond erfelijkheid, determinisme en vrije wilsbeschikking een belangrijke rol is weggelegd in de roman. Echter: altijd door de ogen van Termeer. Nergens in het boek wordt aannemelijk gemaakt dat de vertelinstantie de ideeën van Termeer deelt. Het is Termeer die heilig gelooft in zijn eigen erfelijke belastheid. Die wordt nergens als objectief feit gepresenteerd, of althans als feit dat Emants ons als objectieve "boodschap" van zijn roman zou willen meegeven.

Als je op zoek wil naar een strekking die in *Een nagelaten bekentenis* schuilgaat, kan ik me eerder een andere voorstellen. Ik haalde natuurlijk niet toevallig zojuist Sartre aan. *Een nagelaten bekentenis* is al vaker in verband gebracht met het existentialisme, inhoudelijk zowel als wat betreft levensgevoel. Zijn grote opmars tot klassieker uit de moderne Nederlandse letterkunde begon de roman ook pas na de oorlog, in de *slipstream* van het polderexistentialisme. Nadat de tweede druk uit 1918 zelfs verramsjt had moeten worden, verscheen ruim dertig jaar later, in 1951, pas een derde druk, waarna tot op heden meer dan twintig herdrukken en -uitgaven verschenen.

De existentialistische geworpenheid van het individu spreekt van elke bladzijde in Emants' boek. Willem Termeer heeft talloze momenten van geestelijke ontreddering, die onder meer uitgelegd zijn als schuldgevoel. Maar de tegenstelling tussen de ik en de anderen die Emants pijnlijk nauwkeurig uittekent, is, volgens mij, met evenveel recht te duiden als sartraanse walging. Waar Oversteegen stelt dat Emants al Freudiaans dacht voordat Freud bestond, mag toegevoegd worden dat hij al evenzeer existentialistisch dacht, vór voordat dat gedachtegoed vorm kreeg. Anna's tragische einde raakt aan wat volgens existentiële filosoof Albert Camus, in het begin van *De myte van Sisyfus*, hét enige vraagstuk is dat ertoe doet: "Er bestaat maar één werkelijk ernstig filosofisch probleem: de zelfmoord. Oordelen of het leven wel of niet de moeite waard is geleefd te worden, is antwoord geven op de fundamentele vraag van de filosofie. Al het andere - of de wereld drie dimensies, de geest negen of twaalf categorieën heeft - komt pas daarna. Dat is maar spel; eerst moet men antwoord geven".⁸ Dat antwoord geeft *Een nagelaten bekentenis* natuurlijk niet, maar in het boek wordt het probleem wel haarscherp gesteld. De mens die zich vastklampt aan de schijnzekerheden van systemen, van grote of kleinere ideeën, pleegt zelfbedrog en hoe dat zelfbedrog de mens zelfs onbewust parten kan spelen, heeft Emants op werkelijk virtuoze wijze vormgegeven. Virtuozer nog wellicht, dan we tot op heden dachten.

Literatuur

- Ton Anbeek**, "Inleiding", in: Marcellus Emants, *Een nagelaten bekentenis*, Amsterdam 1994, p.5-21
- Albert Camus**, *De myte van Sisyfus: een essay over het absurde*, Amsterdam 1967.
- R. Marres**, "Waarom vermoordde Willem Termeer zijn vrouw?", in: *Tirade*, 29(1985), 297 (mrt./apr.), p.181-197
- J.J. Oversteegen**, "Uit de donkere dagen van voor Freud", in: J.J. Oversteegen, *De Novembristen van Meryn*, Amsterdam 1983, p.105-128.
- J.P.M. ten Seldam**. "Marcellus Emants en zijn 'Een nagelaten bekentenis'", in: *Tirade*, 11(1967), 124(april), p.246-257.

Noten

- 1 Ik maak gebruik van de eerste druk: Marcellus Emants, *Een Nagelaten Bekentenis*, Van Holkema & Warendorf Amsterdam z.j. [1894].
- 2 Oversteegen 1983, 122.
- 3 Ten Seldam 1967, 256.
- 4 Marres 1986, 186.
- 5 Ten Seldam 1967, 256.
- 6 Onder meer betoogd in Anbeek 1994, 11.
- 7 Oversteegen 1983, 107.
- 8 Camus 1967, 9.

Kortaf

Herman W.J. Vekeman. *Eerherstel voor een mystieke amazone. Het Twee-vormich Tractaetken. Middelnederlandse tekst met hertaling en commentaar.* Mystieke teksten en thema's, 9. Kampen, Kok; Averbode, Altiora, 1996. ISBN 90-242-6145-7.

In twee van de Hadewijch-codices komt een korte tekst voor, die in de inhoudsopgave van een daarvan (Gent, UB, 941) *Twee-vormich tractaetken* wordt genoemd. Vekeman heeft deze tekst opnieuw uitgegeven met een omzetting in modern Nederlands en literairhistorisch commentaar.

Wat de editie betreft wordt alleen meegedeeld dat de regelnummering in de marge van de Middelnederlandse tekst en van de hertaling verwijst naar de editie van J. van Mierlo (p. 7; J. van Mierlo, *Hadewijch, Mengeldichten*. Antwerpen etc., 1952). In feite echter lijkt de tekst van de editie Vekeman identiek aan die in de editie Van Mierlo, behalve dat de enkele en dubbele schuine strepen zijn weggelaten, die Van Mierlo gebruikt om de interpunctietekens in zijn basishandschrift weer te geven. Als Vekemans tekst inderdaad die van Van Mierlo is, zou het correcter zijn geweest dat ook expliciet

aan te geven. Bovendien vind ik de resultante tekst niet erg gelukkig, omdat zij door de streng diplomatisch vorm erg moeizaam leest. Specialisten zullen meer hebben aan de tekst zoals Van Mierlo die geeft, omdat zij dan ook de originele interpunctie kunnen zien. Het naast elkaar plaatsen van origineel en vertaling wijst er echter op, dat deze editie eerder op een algemener publiek mikt. Idealiter zou zo'n publiek via de vertaling en de toelichting er toe gebracht moeten worden ook (delen van) het origineel te lezen, maar de kans dat dat in dit boek ook gebeurt, lijkt mij uitermate gering. Juist omdat de editie Van Mierlo al bestaat, had Vekeman zich veel meer kritische ingrepen mogen veroorloven. De vertaling is iets minder vrij dan Vekemans vertaling van de *Visioenen van Hadewijch* (H.W.J. Vekeman, *Het visioenenboek van Hadewijch*. Nijmegen-Brugge, 1980), maar heeft dezelfde doelstelling: de inhoud van de tekst zo goed en volledig mogelijk toegankelijk maken voor hedendaagse lezers. Begrip is daarbij belangrijker dan tekstgetrouwheid. Dat levert een goed toegankelijke tekst op, die een literair-historicus echter met voorzichtigheid

dient te gebruiken, omdat de vertaling feitelijk deel van de interpretatie is. Deze opmerking is overigens niet als kritiek bedoeld. Vekeman kiest een m.i. legitieme manier om zijn interpretatie weer te geven en zijn vermogen om ons vreemd geworden ideeën in een natuurlijk, vrij tijdloos aandoend Nederlands weer te geven bewonder ik zeer.

Het oudere onderzoek toont weinig waardering voor het *Twee-vormich tractaeten*. Vekemans commentaar begint met een samenvatting van deze negatieve oordelen, waarbij hij laat zien dat ze over het algemeen een gevolg zijn van een vergelijking van de inhoud met het werk van Hadewijch. Omdat hij de tekst op zijn eigen merites wil beoordelen, verricht Vekeman vervolgens een contextuele studie van alle belangrijke begrippen uit het *tractaeten*. Daarbij krijgen vooral de kusthematiek, de begrippen *rede* en *minne*, en *gherechtigheit* en *ontfaermherticheit* veel aandacht. Als achtergrond voor zijn interpretatie gebruikt Vekeman de Noord-Franse cisterciënser spiritualiteit en de apostolische brieven uit het Nieuwe Testament. Hij betoogt, dat het *Tractaeten* zich consistent en zinvol afzet tegen een redeloze en feitelijk egoïstische overgave aan affectieve gevoelens en dat het als hulpmiddelen op de weg naar God een volgen van de rede en een apostolisch gefundeerde medemenselijkheid bepleit.

Deze contextuele studie is fascinerende, zij het lastige literatuur. Wie de auteur van het *Tractaeten* en Vekeman beiden serieus wil nemen, moet voortdurend heen en weer gaan tussen

tekst+vertaling en commentaar. Het moeilijke, soms bijna hermetische, karakter van het *Tractaeten* dwingt zo'n leeswijze eenvoudigweg af. En als voorbeeld van een leeswijze die een schijnbaar weinig zinvolle historische tekst desondanks leven en betekenis geeft, is Vekemans commentaar van paradigmatische betekenis. Als hij zegt, dat mensen in de dertiende eeuw het recht hadden op andere standpunten dan die van Hadewijch en dat men iedere tekst op zijn eigen normen moet beoordelen, dan kan men hem alleen maar bijvallen.

Ik zou slechts twee reserves willen formuleren. De eerste betreft het genre. Vekeman wijst J. Reynaerts karakterisering van de tekst als gebed af (p. 25), zegt daarbij dat de vraag naar het genre belangrijk is, maar komt op die vraag niet expliciet terug. Op p. 64 spreekt hij echter over een geadresseerde, wat doet vermoeden dat hij de tekst als een (zend)brief ziet. M.i. verdient het de voorkeur de tekst op basis van zijn titel als een traktaat te behandelen, wat overigens het voorkomen van gebedselementen helemaal niet uitsluit. Veel middeleeuwse traktaten beogen immers veeleer levensverbetering dan vergroting van kennis en voor het eerste is genade nodig.

Mijn tweede reserve betreft Vekemans overtuiging dat de auteur een vrouw is. Voor mij heeft noch hij, noch een van zijn voorgangers op dit punt een sluitende argumentatie kunnen leveren. Juist omdat het denken over gender zo enorm cultuurgebonden is, zouden we bij dit soort kwesties de uiterste terughoudendheid moeten betrachten. Ik

wil niet terug naar de tijd, dat een anonieme auteur automatisch een man was, maar volgens mij zouden we toch weer een stap verder zijn, als we in onbeslisbare gevallen tevreden zouden kunnen zijn met de vraag wat een *mens* uit ons verleden ons nu nog te zeggen zou kunnen hebben.

Paul Wackers

Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623. Diplomatische editie bezorgd door Herman Brinkman en Janny Schenkel. Hilversum (Verloren), 1999. Middel-eeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden VII,1 en VII,2. 1295 p. ISBN 90-6550-060-X. Prijs: f137,-.

Repertorium van teksten in het handschrift-Van Hulthem (hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623). Cd-rom met een Inleiding door M.E.M. Jungman in samenwerking met J.B. Voorbij. Hilversum (Verloren), 1999. Inleiding: 96 p. ISBN 90-6550-084-7. Prijs: f90,-.

Het handschrift-Van Hulthem is wel eens de 'Nachtwacht van de Middelnederlandse letteren' genoemd. Voorzover hiermee de omvang en het belang van deze tekstenverzameling worden getypeerd, is de vergelijking niet overdreven. Ruim 200 verschillende teksten zijn in dit manuscript bewaard gebleven en niet van de minste: onder meer alle 'abele spelen' en de daarbij horende kluchten (sotternieën), de

Troje-roman van Segher Diengotgaf en de *Borchgravinne van Vergi*. Veel van deze teksten – de abele spelen en de sotternieën bijvoorbeeld – zijn ons alleen uit dit ene handschrift bekend. Toch waren, afgezien van een twintigtal van die 'belangrijke' stukken, heel weinig teksten uit het handschrift-Van Hulthem in moderne edities beschikbaar: voor de meeste moest men nog teruggrijpen naar de tijdschriften *Belgisch museum* en *Vaderlandsch museum*, waarin J.F. Willems, F.A. Snellaert en C.P. Serrure tussen 1837 en 1859 een groot deel van de kortere teksten, in verspreide orde, hadden uitgegeven. Met de editie van het complete handschrift in de voor wetenschappelijke kwaliteit borg staande reeks *Middel-eeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden* onder auspiciën van het Constantijn Huygens Instituut wordt dan ook een van de pijnlijkste leemten in de medioneerlandistiek in een klap goedge maakt. Brinkman en Schenkel hebben er een monument van een teksteditie van gemaakt – ernstig voorbereid, vakkundig ingeleid, met zorg uitgevoerd, op de keurigste wijze gepresenteerd – waar generaties medioneerlandici hen dankbaar zullen voor zijn. Van deze verdienste doen de hierna volgende kanttekeningen niets af. De teksteditie is volgens de richtlijnen van de reeks, dat wil zeggen strikt diplomatisch, uitgevoerd. Dit houdt onder meer in dat ook de opzichtigste fouten van de kopiïst (*Mmoeder* voor *Moeder* b.v., f. 231rb, r. 10) niet worden gecorrigeerd, ook niet in voetnoot. Dat geldt vanzelfsprekend ook waar de foute lezing minder in het oog springt,

maar overigens even evident is (als b.v. in het grammaticaal onjuiste en ook naar het rijm afwijkende *vermanen* op f. 43rb, v. 5, te lezen als: *vermaen* of *vermane*). Een onvermijdelijke consequentie van dit editieprincipe – waar vanaf het begin van de reeks voor geopteerd werd – is dat een vrij stroef leesbare tekst wordt aangeboden, waarbij de gebruiker niet alleen als het ware voortdurend zelf op emendatie bedacht moet zijn, maar in zijn gissingen omtrent de juiste lezing door de editeurs ook op geen enkele wijze wordt bijgestaan. Over dit en andere voor discussie vatbare editieprincipes is al het nodige over en weer geschreven. Vanuit een bepaalde optiek zijn die principes venzelsprekend verdedigbaar. Ze worden hier hoe dan ook consequent en heel nauwlettend toegepast, wat onder meer resulteert in een aantal afwijkingen ten opzichte van eerdere transcripties (b.v. f. 196r: *Ahangalanra*, tot nog toe gelezen als *Ahangalaura*, een lezing die in de etymologie steun vindt). Men mag ervan uitgaan dat de editeurs in dergelijke gevallen, waar ze met hun transcriptie van de traditie afwijken, absolute zekerheid hebben over hun observatie. Ik wil ze daar graag het volste vertrouwen in schenken. Twijfels heb ik wel over de oplossing van sommige afkortingen, met name waar voor die oplossingen verschillende spellingen mogelijk waren (b.v.: *er*, *aer*, *are* enz. voor de apostrof [']). In de 'verantwoording van de editie' kan men dienaangaande lezen dat er is opgelost in overeenstemming met voluitgeschreven vormen in de (nabije) context. Dit lijkt

me bijvoorbeeld wat de vorm *h'* (*haer* of *hare*) betreft niet consequent gedaan. Zo treft men in de sproke *Den lof van Maria ghemaect op drie stauen* (fol. 36rb-37vb) heel wat vaker de voluit geschreven vorm *hare* aan dan de vorm *haer* (in de diverse grammaticale functies). Toch transcriberen de editeurs de afkorting (verzen 180, 181, 239 en 248) telkens als '*haer*'. Voor de verzen 180 en 181 (in beide gevallen *h' teren*) zijn in de onmiddellijk voorafgaande context bovendien voluit geschreven syntactische parallellen met *hare* aan te wijzen (v. 130 en 145: *hare teren*). En nu we toch muggen aan het ziften zijn: *col'* op fol. 23ra, r. 34 zou ik, gezien de context, lezen als *collecte* (niet *collecta*). En in de voorbeelden van afkortingen op p. 104 ontbreekt bij *nobis* de vermelding 'Lat.' en staat diezelfde vermelding er bij het volgende woord (*collecte*) ten onrechte.

Aan de eigenlijke teksteditie laten Brinkman en Schenkel een vrij uitvoerige inleiding voorafgaan, waarin zij achtereenvolgens een algemene karakteristiek geven van het handschrift, een codicologische beschrijving en een volledig overzicht van de inhoud. De beschrijving van het handschrift is scherp observerend, schrander interpreterend en met een gedegen kennis van de codicologie en haar bibliografische hulpmiddelen uitgevoerd. Ze brengt dan ook heel wat nieuws aan het licht, of brengt althans zekerheid of precisering in een aantal kwesties waar tot nog toe onze kennis slechts vaag of onzeker was. Met name de bevindingen omtrent de watermerken (waarvan bètaradiografische opnamen

in een bijlage worden weergegeven) zijn voor het verdere Hulthem-onderzoek van groot belang: op grond van identieke papiermerken in archivalische stukken kan nu niet alleen geconcludeerd worden dat het hele handschrift vermoedelijk tot stand is gekomen in de jaren 1405-1408 (waarschijnlijk in een relatief korte periode van enkele maanden), maar kan er verder ook een verband gelegd worden met de toenmalige heer van Gaasbeek, Jacob van Abcoude. Dit laatste is een van de elementen die een nadere bepaling van de herkomst van het handschrift wellicht mogelijk zullen maken (zie hierover inmiddels Brinkman in *Nederlandse Letterkunde* 5 (2000), p. 21 e.v.).

De editie wordt met drie registers ontsloten: een register op de opschriften, een op de incipits en een op namen van personen en plaatsen. Dit laatste register is (in tegenstelling tot de andere twee, die de spelling 'normaliseren') weer strikt diplomatisch: de namen worden gelemmatiseerd in de spellingen die in de teksten zelf voorkomen. Op welke plaatsen bijvoorbeeld Albertus Magnus ter sprake komt, vindt men alleen onder *Aelbrecht*, niet onder *Albertus*, waar ook geen verwijzing naar *Aelbrecht* te vinden is. Wie wil weten waar bijvoorbeeld de stad *Laon* wordt vermeld, moet er bijvoorbeeld al op de hoogte van zijn dat de Middelnederlandse naam (althans de spelling van de Hulthem-kopiist) hiervoor *Louwen* is. En zo kan koning Euripulus van Ormenië alleen via de foutieve en 'alfabetisch' onnaspeurbare spelling *Curiphuse* worden teruggevon-

den. Men had de editie iets gebruiksvriendelijker kunnen maken door de gangbare spellingen als verwijspunten in dit register op te nemen.

Wie geïnteresseerd is in een verdere ontsluiting van de inhoud van het manuscript kan nu ook gebruik maken van het op cd-rom uitgebrachte *Repertorium van teksten in het handschrift-Van Hulthem* van M.E.M. Jungman en J.B. Voorbij. Hierin zijn de afzonderlijke teksten beschreven aan de hand van een type-formulier dat de volgende items bevat: nummer in het handschrift, opschrift, incipit, explicit, afrondingsformule (de voor Hulthem typische mededeling over de omvang van de tekst), (korte) inhoud, namen, auteur, tekstsoort (gebed, spreek e.d.), vorm (proza of rijm, rijmvormen), lengte en bibliografische informatie. Alle (relevante) woorden, letterreeksen (rijmschema's), namen en getallen die in deze items voorkomen, kan men met een zoekopdracht opsporen.

Een begeleidend boekje maakt de gebruiker wegwijs in het repertorium en in de mogelijkheden van de cd-rom, maar geeft ook, bij wijze van achtergrond voor de gegevens in het repertorium, een codicologische beschrijving van het handschrift. Hoewel het *Repertorium* tegelijk met de editie (en bij dezelfde uitgever) verschijnt, hebben de auteurs van het repertorium duidelijk nog geen gebruik kunnen maken van de uitkomsten van de codicologische analyse van Brinkman en Schenkel. Dat resulteert in een aantal divergenties op enkele toch wel belangrijke punten als bijvoorbeeld de datering

van het handschrift, de bladmaat, de breedte van de kolommen, de datering van de zestiende-eeuwse restauratie en de vraag of kopiïst en rubricator dezelfde persoon waren. Op een of andere manier had men de violen hier toch gelijk kunnen stemmen?

Over de teksten zelf worden in het begeleidend boekje behartigenswaardige observaties gemaakt. Zo wordt er onder meer – om het bij dit ene voorbeeld te houden – op gewezen dat een groot deel van de Hulthem-teksten vanuit een ik-vertelperspectief geformuleerd zijn, wat mogelijk kan wijzen op een voorkeur van de samensteller van de verzameling voor voorlees- of voordrachtteksten. Ook het *Repertorium* opent nieuwe perspectieven voor het toekomstig onderzoek van dit nu eindelijk ontsloten handschrift-Van Hulthem.

J. Reynaert

Jeanne Verbij-Schillings (ed.), *Het Haagse handschrift van heraut Beyeren*. Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37. Hilversum (Verloren) 1999. Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden VI. 273 pp. ISBN 90-6550-034-0. f 59,-.

Middeleeuwse literatuur is doorgaans overgeleverd in afschriften van afschriften en daardoor wordt het zicht op de oorspronkelijke teksten belemmerd. Hebben de opeenvolgende kopiïsten passages overgeslagen, toegevoegd of aangepast? Vooral op het

gebied van de historiografie is die vraag soms moeilijk te beantwoorden. De paradox wil dat juist teksten die aanspraak maken op historische betrouwbaarheid, in de overlevering sterk onderhevig zijn aan verandering. Dergelijke teksten schreeuwen blijkbaar om uitbreiding, correctie en bewerking. Onschatbaar is daarom de waarde van een autograaf, een handschrift dat door de auteur zelf is vervaardigd.

Gezien de gebrekkige overlevering van middeleeuwse literatuur, is het opvallend hoeveel autografen van heraut Gelre/Beyeren bewaard zijn gebleven. Omstreeks 1395 vervaardigde de heraut het Wapenboek Gelre. Behalve een overzicht van ruim 1700 heraldische wapens, bevat dit handschrift ook zeventien *ereredes* ('lofdichten') van de heraut en enkele teksten van andere auteurs, zoals de *Korte kroniek van Brabant* van Jan van Boendale. Uit de tijd van zijn Hollandse dienstverband – van 1402/1403 tot aan zijn dood in 1414 – dateren het Wapenboek Beyeren en een versie van de *Hollantsche Cronike*. Alleen de *Wereldkroniek* van heraut Beyeren is niet in autograaf overgeleverd. Wel is er nog een *Kladboek* bewaard gebleven waarin de heraut teksten kopieerde die hij bij zijn geschiedschrijving nodig had.

Jeanne Verbij-Schillings verzorgde onlangs een integrale editie van een ander handschrift van de heraut, het zogenaamde Haagse handschrift (Den Haag, KB, 131 G 37). Het betreft een relatief dun handschriftje, bestaande uit drie katernen van telkens vijf perkamenten dubbelbladen. Aanvankelijk

omvatte het handschrift zelfs niet meer dan twee katernen die vrijwel geheel werden gevuld door de *Korte kroniek van Brabant*. Deze kroniek van Boendale - een samenvatting van diens *Brabantsche yeesten* - werd door de heraut dus minstens twee keer genoteerd, maar de versies wijken sterk af: in het Wapenboek Gelre telt de kroniek ruim tweehonderd verzen, in het Haagse handschrift bijna tweeduizend! Het is de vraag hoe dit verschil moet worden verklaard. Verbij-Schillings neemt aan dat de heraut de *Korte kroniek van Brabant* in het Haagse handschrift sterk heeft uitgebreid (p. 17), maar misschien overschat zij de inbreng van de heraut. De langere versie kan immers ook door Jan van Boendale zijn geschreven. De Antwerpse historioograaf vervaardigde een eerste versie van zijn kroniekje in 1322, maar de versies in het Haagse handschrift en in het Wapenboek Gelre gaan blijkbaar terug op een versie die door Boendale was bijgewerkt tot 1332. Het is niet onwaarschijnlijk dat die versie veel uitgebreider was, zoals Boendale ook zijn *Brabantsche yeesten* van talrijke aanvullingen voorzag. Die langere versie zou dan door de heraut zijn ingekort voor opname in het Wapenboek Gelre, terwijl hij zich in het Haagse handschrift beperkte tot enkele kleinere wijzigingen.

Achter de *Korte kroniek van Brabant* volgen in het Haagse handschrift vijf genealogische tekstjes (f. 19r-19v). Wie de auteur ervan is, wordt niet duidelijk, maar het laatste tekstje - een overzicht van het capetingische koningsgeslacht - houdt halt bij *desen coninc* Filips IV van

Frankrijk (†1314). Aanvankelijk was dat ook het einde van het Haagse handschrift. In een later stadium - vermoedelijk omstreeks 1405 - moet de heraut het besluit hebben genomen het handschrift van een extra katern te voorzien waarin een *Korte kroniek van Holland*, een *Korte kroniek van Vlaanderen* en een *Gedicht op de invallen der Noormannen* werden opgenomen - drie teksten die zijn gebaseerd op Maerlants *Spiegel historiael* - en vervolgens enkele korte historiografische tekstjes, waarvan enkele in het Latijn. Vermoedelijk gaat het hier om passages die de heraut in zijn kronieken wilde verwerken. Het Haagse handschrift eindigt met excerpten uit Maerlants *Historie van Troyen*, waaronder *tParlement van Troyen*, een passage die Maerlant zelf had ontleend aan de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf.

De minutieuze uitgave door Verbij-Schillings biedt niet alleen een stimulans aan het onderzoek naar heraut Gelre/Beyeren, maar opent tevens mogelijkheden voor hernieuwde studie van teksten van andere auteurs, zoals de *Korte kroniek van Brabant*. Zoals gebruikelijk in de MVN-reeks is het handschrift diplomatisch uitgegeven. De spelling is niet aangepast en er is geen interpunctie aangebracht. Een woordverklaring ontbreekt, maar de eigennamen worden wel summier toegelicht in een 'Register van namen en plaatsen' (p. 185-197). In de inleiding wordt ingegaan op de ontstaanscontext van het handschrift (p. 9-19), de geschiedenis van het onderzoek (p. 19-30) en wordt tevens een gedetailleerde beschrijving van het handschrift gege-

ven (p. 31-52). Uniek in de MVN-reeks is de haarscherpe kleurenfacsimile die achter de editie is opgenomen (p. 204-273). De prachtig uitgevoerde heraldische wapens die de tekst verluchten, zijn een lust voor het oog. Geen wonder dat er van de heraut zoveel autografen bewaard zijn. Het is te hopen dat in de toekomst ook die andere handschriften op vergelijkbare wijze toegankelijk worden gemaakt voor onderzoekers en andere liefhebbers van de middeleeuwse cultuur.

Remco Sleiderink

Marjolein Kool, *Die conste vanden getale. Een studie over Nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw, met een glossarium van rekenkundige termen.* Hilversum (Uitgeverij Verloren) 1999. ISBN 90-6550-050-2. Prijs: f 75,-. [Ook verschenen als proefschrift aan de Universiteit Utrecht].

Op 9 februari 1999 promoveerde Marjolein Kool aan de Universiteit Utrecht op een studie over Nederlandse rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw. Het onderzoekmateriaal bestond uit zesendertig rekenboeken: twaalf handschriften en vierentwintig drukken. Drie van deze boeken dateren uit de vijftiende eeuw; de overige zijn afkomstig uit de zestiende eeuw. Wie zou denken dat een dergelijke studie wel erg technisch en onleesbaar zal zijn, wacht een aangename verrassing. De studie van Marjolein Kool blijkt een helder geschreven boek en een aan-

trekkelijke kennismaking met de praktische rekenkunde in de Middeleeuwen.

In de eerste twee hoofdstukken wordt de historische context van middeleeuwse rekenboeken geschetst. Het eerste hoofdstuk bevat een beknopte bespreking van de rekenmethodes die ten grondslag liggen aan de Nederlandstalige rekenboeken: het penningrekenen (de traditionele rekenmethode uitgevoerd op abacus of telbord, en waarvan de rekenresultaten genoteerd werden in Romeinse cijfers) en, vanaf de twaalfde eeuw, een nieuwe rekenmethode die op schrift werd uitgevoerd: het rekenen aan de hand van Hindoe-Arabische cijfers. In het tweede hoofdstuk vormt het rekenonderwijs in middeleeuwse scholen het achterdoek voor de vraag: welke scholen maakten gebruik van deze Nederlandstalige rekenboeken? Conclusie: dit gebeurde op een bepaalde type school dat bezocht werd door jongens van tien à twaalf tot vijftien jaar, en waar Frans (de internationale voertaal van de koopman), boekhouden en handelsrekenen werden onderwezen (p. 46-52).

De hoofdstukken drie en vier gaan over de inhoud van de Nederlandse rekenboeken. De volgorde en opbouw van de middeleeuwse rekenboeken volgend, besteedt de schrijfster in hoofdstuk drie eerst aandacht aan de basisregels van de rekenkunde: het leren lezen en schrijven van Hindoe-Arabische getallen en het leren rekenen met deze getallen; vervolgens komen het optellen, aftrekken, halveren, verdubbelen, vermenigvuldigen en delen met

gehele getallen en breuken aan de orde. Bij elk onderdeel wordt uitgelegd hoe de berekening gecontroleerd kan worden, met behulp van voorbeeldberekeningen. Hoofdstuk vier gaat verder met de bespreking van de belangrijkste rekenregels en hun toepassingen in de praktijk. Een prominente plaats wordt hierbij ingenomen door 'de regel van drieën', ook wel de gouden regel genoemd, omdat deze de basis vormt van de toegepaste rekenkunde in de vijftiende en zestiende eeuw. Deze regel wordt gebruikt om bij drie gegeven getallen het vierde evenredige getal te berekenen. Een voorbeeld: *Oft 9 naijsters maecten op eenen dach 15 paer hemden, hoe veel soudender 6 naijsters maeken?* In moderne notatie: $9 \times 15 = 6 \times X$; $X = (9 \times 15) : 6$.

In hoofdstuk vijf staan de doelgroep, doelstelling, leerstof en didactiek van de rekenboeken centraal. Het beoogde publiek bestaat enerzijds uit de jonge, mannelijke pupillen van de Franse scholen, die zich voorbereiden op het beroep van *coopman*, *factuer* (zaakgelastigde), *rentmeester*, *clerck*, *wis-selaer*, *cassier* of *ontvangher* (p. 200); anderzijds konden ook volwassenen de rekenboeken gebruiken als naslagwerk of voor zelfstudie (p. 203). Slechts één auteur, Marthin Wentsel, moedigt in de voorrede van zijn rekenboek uit 1599 ouders aan om zowel hun zonen als hun dochters te leren rekenen: *Dierhalven soo doen die wijsselijck ende wel, de welcke haren kinderen arithmeticom doen leeren, soo wel dien dochteren als den mans personen, want het komt hen al te passe* (p. 207). De rekenboeken bevatten echter geen vraagstukken die zich specifiek

richten op vrouwelijke leerlingen.

De didactiek van deze rekenboeken is afgestemd op een eenvoudig opgeleid publiek dat stap-voor-stap ingewijd wordt in de technieken van de praktische rekenkunde. De onderzochte rekenboeken hebben een praktische en geen wetenschappelijke doelstelling. Door middel van voorbeeldvraagstukken met bijbehorende oplossingen worden de rekenrecepten in het geheugen geprent (243). Tot de didactiek behoort ook het opnemen van humoristische vraagstukken, ter afwisseling en vermaak. Een voorbeeld: twaalf pelgrims die op weg zijn naar Rome komen langs een perenboom waaraan twaalf peren hangen: *Ende elck track een af ende daer bleven noch 11 peiren hangen*. Ra, ra hoe kan dat? Oplossing: *Dats te verstaene als datter een vande 12 pelgrims was die 'elck' hiet ende dien track ofte plucte een peyre af ende alsoe bleven daer noch 11 peiren hangende op den boom* (215).

Het zesde hoofdstuk bestaat uit een systematische vergelijking van de onderzochte rekenboeken. Ten behoeve van de overzichtelijkheid wordt de analyse in vijf etappes uitgevoerd. In elke etappe vormt één rekenboek dat opvallend veel relaties heeft met andere rekenboeken het uitgangspunt van de analyse. Het totaalbeeld van deze vergelijkende analyse laat een netwerk zien van alle gevonden relaties tussen de Nederlandstalige rekenboeken onderling en tussen deze rekenboeken en niet-Nederlandstalige werken (zie fig. 6.6). Slechts voor vijf van de 36 onderzochte rekenboeken kon geen directe relatie met een van de overige werken

worden vastgesteld. Een van de conclusies is dat het merendeel van de auteurs bij het vervaardigen van hun rekenboeken gebruikmaakte van verschillende bronnen en dat de auteurs hierbij zeer verschillend te werk gingen: de een neemt grote delen uit een bron woordelijk over, de ander maakt een compilatie van verschillende bronnen (279-280).

In hoofdstuk zeven staat centraal de bijdrage die de onderzochte rekenboeken hebben geleverd aan de ontwikkeling van de Nederlandse rekentaal in de zestiende eeuw. Aanvankelijk namen de Nederlandse auteurs reken termen over uit Latijnse en andere vreemde talen, maar geleidelijk aan werden deze niet-Nederlandse begrippen vertaald in het Nederlands, of werd er aan geschikte Nederlandse woorden een extra rekenkundige betekenis gegeven. Er ontstonden ook nieuwe Nederlandse reken termen. Dat deze zestiende-eeuwse rekenmeesters een belangrijke rol hebben vervuld als verbreiders en wegbereiders van nieuwe wiskundige ontwikkelingen blijkt onder meer uit het feit dat onze hedendaagse rekenmethode en rekenwoordenschat grote overeenkomsten vertonen met die uit de zestiende-eeuwse rekenboeken.

De onderzochte rekenboeken bevatten veel reken termen die niet zijn opgenomen in het *Middelnederlandsch woordenboek* en het *Woordenboek der Nederlandse taal*. Om dit hiaat op te vullen is een glossarium van reken termen toegevoegd aan het proefschrift in de vorm van een diskette. Het laatste en achtste hoofdstuk bevat de beschrij-

ving van het materiaal dat in het glossarium is opgeslagen. Het glossarium is gebaseerd op vijftiengintig Nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw; het bevat 1936 reken termen; hiervan zijn in totaal 5542 vindplaatsen opgenomen. De diskette laat zich gemakkelijk installeren; het programma Reken termen biedt de gebruiker op aantrekkelijke en overzichtelijke wijze een schat aan taalkundige gegevens. Ook aan een visuele impressie van de rekenboeken is gedacht. Via het Bron-menu krijgt men van elke bron een afbeelding te zien.

Het proefschrift van Marjolein Kool is een aanwinst voor het Middelnederlandse artesonderzoek. Niet alleen heeft het onze kennis op een deelgebied van de middeleeuwse wetenschapsliteratuur verrijkt, het biedt ook vruchtbare aanknopingspunten voor verder onderzoek. Ik beperk mij tot één voorbeeld. De inhoudelijke analyse van de rekenboeken en het daaropvolgende onderzoek naar hun publiek, functie en didactiek (de hoofdstukken drie tot en met vijf) verschaffen waardevolle inzichten in de mechanismen die ten grondslag liggen aan het ingewikkelde proces van kennisoverdracht. Weliswaar gaat het in deze monografie specifiek om de manier waarop de auteurs van rekenboeken (onderdelen van) de *ars arithmetica* toegankelijk maken voor een bepaalde categorie van niet-Latijngeschoolde leken, maar juist een dergelijke specialistische invalshoek biedt de mogelijkheid om de lens scherper in te stellen en op deze manier beter zicht te krijgen op de wijze waarop het corpus van Latijn-

se wetenschappelijke kennis aangepast en bewerkt wordt in de volkstaal ten behoeve van een lekenpubliek.

Orlanda S.H. Lie

B. Besamusca (red.): *Jeesten van rouwen ende van feesten. Een bloemlezing uit de Lancelotcompilatie.* - Hilversum, 1999 (Middel nederlandse tekstedities 6). ISBN 90-6550-048-0, fl. 29,-.

In deze bloemlezing met 'verdrietige en vrolijke verhalen' hebben diverse (vooral Utrechtse) specialisten een keuze gemaakt uit de Lancelotcompilatie, resulterend in een bundel met acht tekstdelen. Deze delen, zeven fragmenten en een roman, zijn voorzien van woordverklaringen en een uitleiding. Het eerste tekstfragment verhaalt van Lanceloet, die uit een vergiftigde bron drinkt en met een tegengif genezen wordt door een jonkvrouw. Haar liefde op het eerste gezicht maakt haar ziek van liefdesverdriet. Deze liefde kan echter niet door Lanceloet beantwoord worden omwille van zijn liefde voor Genevre, zo maakt hij haar duidelijk. De jonkvrouw zal uit liefde voor hem kuis gaan leven. Een zeer hoofse oplossing, zoals blijkt uit de uitleiding van Lie. Zij bespreekt het thema liefde en de liefdeslessen die uit het fragment te trekken zijn. Ze gebruikt daarbij verschillende benaderingswijzen om haar interpretatie - overtuigend - kracht bij te zetten. In het volgende fragment verslaat Lanceloet een draak die onder een graf met

voorspellend opschrift ligt, ziet de Graal aan het hof van koning Pelles en slaapt met diens dochter in de waan dat zij Genevre is. Hij verwekt Galaat, de latere Graalridder. Pas de andere ochtend bemerkt hij het bedrog en vertrekt, op naar een nieuw avontuur. Brandsma gebruikt dit stuk om - zeer helder - het begrip entrelacement uit te leggen. Tegelijkertijd bespreekt hij de grote verhaalthema's: Lanceloet als beste ridder, de liefde tussen Lanceloet en Genevre en het Graalthema, waarvan het laatste in de loop van de compilatie steeds belangrijker zal worden. Het derde fragment werd gekozen en uitgeleid door Oppenhuis de Jong en is het laatste deel van de *Perchevael*, de eerste ingevoegde roman na de *Lanceloet*. Walewein strijdt met twee tegenstanders tegelijkertijd, overwint beiden en biedt hen verzoening aan. Oppenhuis de Jong bespreekt de roman en het fragment om de compiler aan het werk te laten zien, met zijn voorkeur voor de figuur van Walewein. Het volgende fragment komt uit de *Queeste vanden Grale*. Lanceloet komt tot het besef een zondaar te zijn, daarbij geholpen door een kluizenaar. De wereldse liefde moet als ideologie plaats maken voor de zoektocht naar de Graal. In de bijbehorende uitleiding bespreken Besamusca en Brandsma deze verschuiving van idealen. Nog meer uit hetzelfde deel: met *Perchevael* leren we over de geschiedenis van de Graal en zien we pogingen van de duivel om *Perchevael* te verleiden. Kuipers uitleiding richt zich vooral op de heilshistorische lading van deze tekst. Wat de literair-historische achtergron-

den betreft, is Kuiper het meest uitvoerig, qua parafrasering en verduidelijking van de tekst is hij echter terughoudender geweest dan zijn collega's. Uit *Walewein en Keye* komt het zesde fragment, de roman met 'het meest geïdealiseerde Waleweinbeeld,' waarbij Keye als tegenbeeld fungeert. Hogenbirk bespreekt de hele roman, met aandacht voor het motief van de hoogmoed. De roman is niet zozeer een verzameling losse avonturen, als wel een verhaal met 'thematische analogie': coherentie door overeenkomsten op verschillende niveaus. In het aardige representatieve stuk dat Hogenbirk uitkoos, verslaat Walewein een hoogmoedige hertog. Het volgende stuk bevat de complete tekst van *Lanceloet en het hert met de witte voet*, waarin Lanceloet weliswaar de witte voet bemachtigt, maar waar hij Walewein nodig heeft om hem uit de problemen te helpen. Zemel en Besamusca maken op heel aardige wijze duidelijk dat Lanceloets queeste een onzinnige is. Volgens hun interpretatie gaat het verhaal dan wel over Lanceloet, maar vooral om Waleweins voortreffelijkheid aan te tonen. Ten slotte wordt in een fragment uit *Arturs doet*, het slotdeel van de Lancelotcompilatie, verhaald hoe Artur en diens rijk aan hun einde komen. Oppenhuis de Jong verzorgde de teksteditie, Gerritsen de uitleiding. Hij gaat daarin in op de verschillende versies van het verhaal en op de elementen ervan die het fascinerend (blijven) maken, ook vandaag de dag.

Deze acht delen worden voorafgegaan door een inleiding van de hand van Besamusca. Hij is er uitstekend in

geslaagd om specialistische kennis begrijpelijk over te brengen. Veel verschillende aspecten worden helder verwoord en uitgelegd, grote verhaallijnen kernachtig naverteld.

Ik heb hoogstens kleine punten van kritiek. Zo wordt er in de diverse uitleidingen wel naar elkaar verwezen, maar lijkt er weinig te zijn samengewerkt: op verschillende plaatsen wordt dezelfde informatie gegeven. Verder zou de bloemlezing 'in het bijzonder op het (universitaire) onderwijs' afgestemd zijn (blz. 22). Wat mij betreft moeten de haken weg: de woordverklaringen zijn te summier en de stof is te ingewikkeld om aan een ander publiek dan studenten (Middelnederlands) te kunnen denken. En zouden deze lezers niet ook wat uitleg moeten krijgen over schrijfwijzeverschillen, zoals Lancelot/Lanceloet? (In de tekst gaat het volgens mij over een Middelnederlandse 'Lanceloet' en wordt 'Lancelot' voor het Frans gereserveerd, behalve in 'Lancelotcompilatie'!) Maar het belangrijkste is dat er met de gekozen 'verdrietige en vrolijke verhalen' een geslaagde bloemlezing uit de Lancelotcompilatie is verschenen.

Mieke de Jong

Typisch Nederlands. De Nederlandse identiteit in de letterkunde. Red. **Karl Enenkel, Sjaak Onderdelinden en Paul J. Smith.** Voorthuizen, Florivallis, 1999. ISBN , Prijs f 44,50. 204p.

Er bestaat de laatste tijd een grote belangstelling voor de culturele identiteit van Nederland. Daarvan getuigt *Typisch Nederlands*, een bundel chronologische case-studies waarin elf auteurs zich hebben gebogen over het verband tussen de Nederlandse culturele identiteit en zijn reflectie in de literatuur.

Dat het 'typisch Nederlandse' het afgelopen decennium de gemoederen en de pennen bezighoudt, bewijzen twee andere publicaties met precies dezelfde titel. Een ervan is het onlangs verschenen vademecum van de Nederlandse identiteit door Vuijsje en Van der Lans, de andere een uitgave van Nederlandse Latijnse poëzie van de hand van J.P. Guépin.

De auteurs van het hier besproken *Typisch Nederlands* concentreren zich op de koppeling tussen literatuur en wat kenmerkend en eigen is aan een bepaalde cultuur, wat in het verleden met de term volksaard aangeduid werd. Vanaf het einde van de achttiende eeuw begint in Nederland de gedachtengang aan kracht te winnen dat de volksaard zijn neerslag vindt in kunst- en cultuuruitingen en dat idee zou tot in de twintigste eeuw voortleven. De beroemde studie van Anthonie Donkers uit 1945, *Karaktertrekken der vaderlandsche letterkunde*, is hiervan het voorbeeld par excellence.

Het lijkt bijna vanzelfsprekend dat het

theoretische kader waarvoor de auteurs gekozen hebben dat van de imagologie is. Diverse beeldvormingstudies hebben de laatste tijd laten zien hoe de analyse van het zelfbeeld en het beeld van de ander zeer vruchtbare inzichten kan opleveren over nationale processen. De positie tegenover andere landen is ook bepalend voor het eigen beeld. Dit aspect zal een belangrijke rol spelen in de bundel en de artikelen zullen refereren aan de verhoudingen tussen de Nederlanden en omliggende landen zoals Frankrijk, Engeland, Duitsland, maar ook het verre Rusland.

De auteurs spannen een grote chronologische boog om het typisch Nederlandse in de literatuur door de eeuwen heen op te sporen. Men kon niet anders, over nationale identiteit gesproken, dan met de zestiende eeuw te beginnen en wel met de Vader des Vaderlands. Hoe ijverig geschiedschrijvers en literatoren in die tijd werkten aan het smeden van een nationaal-regionale identiteit laten de artikelen van Bloemendal en Enenkel zien. Oranje, in zijn hoedanigheid van Vader des Vaderlands, kon perfect als unificerend element gelden. Enenkel staat stil bij de biografische reeksen van illustere geleerden binnen de traditie van de 'hall of fame' die in de zestiende eeuw zeer populair waren. De geleerden van de Nederlanden moesten zich bewijzen tegenover het Italiaanse chauvinisme dat deze noorderlingen als minder beschaafd beschouwde en tegelijkertijd dienden ze zich te profileren ten opzichte van de Duitse

Germanen, waarmee ze tot dan toe gelijkgesteld waren. Bij deze biografieën spelen de hoogleraren van de toen net gestichte Leidse universiteit een essentiële rol: deze instelling kon de nieuwe staat erkenning en aanzien in Europa verschaffen.

Hoenselaars en Smith maken ons vertrouwd met de mechanismen van stereotiepe uitbeelding in de vroegmoderne tijd rond de vaak vijandige verhoudingen met Engeland en Frankrijk. De dynamiek van beelden en thema's laat zien hoe treffend ze voor het politieke en nationale discours ingezet konden worden. In de achttiende en negentiende eeuw blijft de vorming van het Nederlandse zelfbeeld politiek-ideologisch geïnspireerd, zoals Van Strien-Chardonneau, Van den Berg en Leerssen aantonen. Het groeiend natiebeseft gaat langzamerhand op zoek naar 'de' nationale identiteit. In de figuur van de Nederlandse burger zullen vele nationale deugden hun weerslag vinden en hieraan zullen Nederlandse en buitenlandse auteurs meewerken.

Andere auteurs benaderen het onderwerp vanuit het receptieonderzoek en zoeken de reflectie van de Nederlandse identiteit in vertalingen vanuit of naar het Nederlands. De vergelijking tussen origineel en vertaling blijkt uitermate nuttig om nationale elementen op te sporen. De vertaler moet een belevingswereld in de vertaling oproepen die door zijn publiek enigszins gedeeld wordt en dit kan leiden tot veelzeggende aanpassingen. Dit laten Schoneveld, Fraanje en Onderdelinden zien voor de periode vanaf de

achttiende eeuw. De laatste bijdrage van Ruiters ontfermt zich over de actualiteit van het debat en het is misschien een goed idee om hiermee de lectuur te beginnen om niet in medias res in de vroegmoderne tijd terecht te komen. Waarmee ik niet wil zeggen dat de korte inleiding geen adequate toegang biedt.

De auteurs slagen erin om aan de hand van zeer gevarieerde literaire bronnen een duidelijk en boeiend beeld te schetsen van hoe men de Nederlandse identiteit in de literatuur kan opsporen. Bij deze onderneming is het belangrijk om, zoals Leerssen ook aantoonde, dat wat zo vaak als typisch Nederlands gezien wordt, kan overlappen met het internationale literaire debat. Misschien is juist dat wel typisch Nederlands.

Opvallend vond ik aan de bundel dat er vrijwel geen aandacht aan de Gouden Eeuw wordt geschonken. Niet alleen vanwege het belang van deze periode vanuit letterkundig standpunt, maar ook omdat men in de negentiende eeuw juist naar dat tijdvak terugkeek om het typisch Nederlandse te ontdekken.

Yolanda Rodríguez Pérez

Willemien B. de Vries, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)*. Hilversum 1998. ISBN 90-6550-598-9. 319 pp. f 59,-.

Weinig literaire genres zo Nederlands als het zeventiende-eeuwse hofdicht: ontstaan uit de algemenere en meer wijdverspreide buitenlevenliteratuur, werd het hofdicht in de Gouden Eeuw van de Republiek een specifiek Nederlands verschijnsel. Een fenomeen zelfs, gezien de omvang van het corpus en de dichters die er zich mee bezig hielden: Huygens (*Hofwijck*, 1653), Westerbaen (*Ockenburg*, 1654 en Cats (*Ouderdom en Buyten-leven*, 1655) met name.

De ontstaansperiode van het hofdicht kenmerkt zich door het uitblijven van theorievorming: een zeventiende-eeuwse genredefinitie is er niet, en evenzo ontbreken poëtische voorschriften voor de makers. Na de zeventiende eeuw is dat verzuim ruimschoots goedge maakt, hoewel men tot en met de negentiende eeuw vooral aandacht had voor de afzonderlijke gedichten. Pas in deze eeuw wordt volop over het hofdicht als genre getheoretiseerd; eerst door Van Veen in zijn studie *De soeticheydts des buyten-levens, vergheselschap met een boucken* uit 1960, waarin het hofdicht in de traditie van de West-Europese georgische literatuur - de idealisatie van het buitenleven in woorden - geplaatst wordt. Van Veen oppert voorts dat het specifiek Nederlandse subgenre hofdicht leidde tot de bouw van vele buitenhuizen langs Hollands stromen en rivieren. De welgestelde elite van de grootste steden in het welvarenste gewest van de Republiek

zouden hun buitens hebben doen verrijzen na lezing van inspirerende literaire voorbeelden.

Na Van Veen hebben Schmidt en Gelderblom vanuit een andere volgorde in gebeurtenissen geredeneerd. De buitens waren er eerder dan de hofdichten, die niet alleen werden geschreven als idealisatie van het buitenleven, maar ook om het bezit van zoveel prachtigs te verantwoorden. De functie van de hofdichten zou gezocht moeten worden in de legitimering van een maatschappelijk verschijnsel.

Met hen is Willemien B. de Vries de volgende die zich in haar proefschrift *Wandeling en verhandeling* grondig in het hofdicht heeft verdiept. Ze bespreekt in een synthetiserende beschouwing de zeven langste en belangrijkste hofdichten uit de zeventiende eeuw: van P. van Borsseleus *Den Binckhorst* uit 1613 tot P. Vlaming's *Hogerwoert* uit 1710. Haar doelen zijn een overzicht te bieden van wat er in de hofdichten staat en te laten zien hoe het proces van genrevorming verliep. Ze kondigt daarnaast een bestrijding van de ideeën van met name Gelderblom aan (p. 18), maar verplicht zich niet tot het formuleren van een eigen, alternatieve verklaring over de functionaliteit van het genre.

Varianten en constanten in het hofdicht worden in de aanpak die De Vries gekozen heeft goed zichtbaar. Constanten zijn de idealiserende beschrijvingen van het buitenleven, de lof op Gods schepping, de realistische beschrijvingen van de tuinen, de aanwezigheid van godsdienstige en maatschappelijke lessen en de geringe aandacht voor het buiten-

huis. Als Van Borssele in 1613 als eerste Nederlandse dichter in de landstaal een gedicht op het leven van jonker Snouckaert op het kasteeltje Den Brinckhorst bij Voorburg schrijft, zijn al deze elementen al aanwezig. Inspiratie werd ontleend aan voornamelijk Franse voorbeelden: Du Bartas, Rapin en minder bekende dichters van de zogenaamde 'poésie rustique'.

Dat het genre zich na Van Borssele's vinding verder ontwikkelde, was vooral te danken aan de varianten die er ook te onderscheiden zijn. De persoonlijke noot die de zeven dichters aan hun hofdicht gaven, bepaalde veel, zo valt uit De Vries' betoog af te leiden. Om wat voorbeelden te geven: omdat de predikant Hondius niet van kaas hield, lezen we daarover niets in zijn toch meer dan precieze beschrijving van wat er allemaal aan eetbaars door zijn buiten werd voortgebracht. En omdat Cats in zijn oude dagen door de dood geobseedeerd werd, is er in *Ouderdom en Buutenleven* veel aandacht voor dit onderwerp - tot in de kleinste details toe, zoals een minutieuze beschrijving van het uitvalen van twee tanden, voor Cats een duidelijke teken van de naderende dood. Op blz. 110 geeft De Vries een korte verklaring voor de persoonlijke kleuring van de hofdichten. Ze doet dat door met instemming M.A. Schenkveld-van der Dussen te citeren: 'Behalve de [...] poetica van het algemene en het universele, is er ook de poetica van het particuliere en het bijzondere geweest'. Dit citaat lijkt me niet meer dan een begin van een verklaring te bieden. Er was dus zoiets als de 'poetica van het particuliere', maar waarom

doet het bijzondere zich zó, en niet anders in de hofdichten gelden?

Als De Vries antwoord op die vraag had gegeven, was ze buiten de doelstellingen van haar proefschrift getreden, en er is wel iets voor te zeggen om dat niet te doen. Afbakeningen zijn er natuurlijk niet voor niets. Wel vind ik het jammer dat De Vries zich, als kenner bij uitstek, zodoende niet mengt in de meest recente discussie over de functionaliteit van het hofdicht. Want door de persoonlijke noot en motivaties van de dichters niet verder te onderzoeken, gaat ze voorbij aan de vraag waarom de hofdichten geschreven zijn.

Had ze die vraag wel gesteld, dan was ze waarschijnlijk terechtgekomen op het spoor dat Schama in zijn *Overvloed en onbehagen* in 1987 uitgezet heeft. Schama poneerde de stelling dat de zeventiende-eeuwse inwoners van de Republiek zich altijd verlegen voelden met de welvaart van hun staat. Sindsdien is op talloze plaatsen discussie gevoerd over de herkenbaarheid van die gevoelens in de geschriften van Noord-Nederlanders uit die tijd. De hierboven genoemde publikaties van Schmidt en Gelderblom zijn daardoor - hoewel misschien indirect - geïnspireerd.

Gelderblom's verklaring over de legitiemer van het maatschappelijk verschijnsel 'welvaart' middels literatuur, wordt door De Vries weerlegd. Haar belangrijkste tegenargument is dat het publiek van de dichters voornamelijk uit welgestelden bestaan zal hebben. Voor deze gelijkgestemden zou het legitimeren van het bezit niet nodig geweest zijn. Nu is deze aanname door alle haken en ogen die er aan lezerson-

derzoek kleven moeilijk te verifiëren, maar op basis van de analyse van de teksten is door De Vries wel aannemelijk gemaakt dat het beoogde publiek van de dichters niet uit arme, eenvoudige mensen bestond. Blijft natuurlijk de vraag of de dichters zich wel voor armen zouden willen legitimeren. Ligt het niet voor hand dat juist als 'rijken onder elkaar' naar bevestiging van hun leefwijze zochten?

Hoewel De Vries het zich dus niet expliciet tot doel stelt, staat in het hoofdstuk over Hondius' *Moufeschans* (1621) wel het een en ander dat de aanzet van een alternatieve verklaring voor het ontstaan van de gedichten genoemd zou kunnen worden. In de conclusie staat het allemaal nog wat duidelijker: 'Het is mogelijk dat Hondius zijn vele opsommingen van bloemen, vruchten, groenten, en dergelijke als een exact vastleggen van de rijkdom van de natuur heeft gezien, dat ter ere van God gebeurde. De natuur tonen betekent dan de Schepper eren.' (p. 279). Bij de andere zes dichters constateert De Vries in meer en mindere mate dezelfde motivatie. De hofdichten zijn een eerbetoon aan God, en hebben als zodanig bij uitstek een 'literaire functie' (p. 282). Dat betekent dus - ik formuleer zelf, naar ik meen in lijn met de twee conclusies die De Vries trekt -: de reden van het ontstaan van de hofdichten is de wens van de dichters om Gods schepping in zijn mooiste vorm (op een buiten) in de mooiste taal te vatten en aldus op gepaste wijze te eren. Sommige hofdichten (Huygens, Hondius) bevatten daarnaast passages die bedoeld zijn als een legitimatie voor het bezit van het

buiten (p. 282), maar dat is nooit het eerste doel. Zo doorredend zou je ook de afwezigheid van aandacht voor het huis van het buiten kunnen verklaren: de natuur als Gods tweede boek staat centraal in de hofdichten, en de huizen maken daar natuurlijk geen onderdeel van uit.

Interessant is dat De Vries betoogt dat de legitimaties die voor het bezit gegeven worden, vanuit het (gereformeerde) geloof van de makers van de hofdichten verklaard kunnen worden. Calvijn formuleerde richtlijnen met betrekking tot rijkdom en armoede die er in grote lijnen om neerkomen dat rijkdom gezien mag worden als een zegen van God, waarvan men mag genieten, mits daar vrijgevigheid tegenover staat. Hier raakt het betoog van De Vries de gedachtengang in Schama's *Overvloed en onbehagen*, zij het dat De Vries meer uit gevoelens van dankbaarheid verklaart en Schama meer uit gevoelens van schuld. Het is duidelijk dat we het hier dan niet meer om een puur literaire motivatie van de dichter hebben. Kennelijk zoekt ook De Vries het toch (deels) in een verklaring vanuit een maatschappelijke gegeven.

Ik vind het jammer dat op dit punt in *Wandeling en verhandeling* niet explicieter wordt betoogd. Nogmaals, de huidige discussies maken een derde doelstelling noodzakelijk, en in feite laat De Vries dat zelf eens te meer zien in de interessante aanzetten die zij geeft. Ik hoop nu maar dat die nog eens een passend vervolg krijgen.

Els Stronks

Wilfred Jonckheere, *Van Mafeking tot Robbeneiland, Zuid-Afrika in de Nederlandse literatuur 1896-1996*. Nijmegen, Uitgeverij Vantilt, 1999. ISBN 90-75697-21-X, 224 p. Prijs f 39,90/BF 798.

Dit voorjaar toonde het Amsterdamse Gemeentearchief een deel van zijn prachtige collectie stadsfoto's van amateurfotograaf Jacob Olie (1834-1905). De hoofdstad van honderd jaar geleden was, evenals die van nu, constant in verandering. Opvallend in het werk van Olie zijn de mensen die niet zelden de voorgrond bevolken: dienstboden in uniform, winkelende mevrouwen, wandelende renteniers, schoolkinderen. Wie waren ze, wat ging er in hun hoofden om, kunnen we er nog achter komen waaraan ze hebben lopen denken?

Op die laatste vraag is een tentatief antwoord mogelijk; te eniger tijd hebben deze Nederlanders van 1900, die we nu nog door Jacob Olies lens zien lopen, met hartstocht en ontroering aan Zuid-Afrika gedacht. We weten het al langer, zeker sinds Martin Bossenbroeks studie *Holland op zijn breedst* van 1996, die de Nederlandse koloniale wenscultuur ten tijde van de vorige eeuwwisseling analyseerde. Onlangs heeft onze kennis van het mythische enthousiasme voor het Boerenvolk van Zuid-Afrika een aanzienlijke verbreding gekregen, namelijk in het boek *Van Mafeking tot Robbeneiland, Zuid-Afrika in de Nederlandse literatuur 1896-1996*, van de hand van Wilfred Jonckheere.

Jonckheere was tot 1998 hoogleraar in de Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Natal in Pietermaritz-

burg. Hij heeft een rijke verzameling teksten bijeengebracht, zowel uit de gecanoniseerde letterkunde als uit de populaire genres, die de houding ten opzichte van Zuid-Afrika documenteren in Nederland én Vlaanderen, gedurende de twintigste eeuw. Het doel van zijn studie is de beeldvorming over Zuid-Afrika te achterhalen aan de hand van romans, gedichten, reisverslagen, maar ook gelegenheidspoëzie, jeugdlectuur, of het repertoire van straatzangers. De term *literatuur* uit de titel moet dan ook zo ruim mogelijk worden opgevat. Het gaat hier om imagologische analyse, om het achterhalen van een impliciet discours waarop samenlevingen hun wensvoorstellingen funderen.

Honderd jaar geleden, ten tijde van de Boerenoorlogen, beschouwde men in Nederland maar ook in Vlaanderen de Afrikaners als een zuiver gebleven tak van de eigen stam, die nog niet ten offer was gevallen aan morele en materiële vernietiging door de industriële revolutie. De Engelse aanval op de Boerenrepublieken werd in dit licht gezien en veroordeeld. De Boeren hadden hun dapperheid in zekere zin te danken aan hun ongekreukte Godsvertrouwen; hun idealisme was boven elke twijfel verheven, en zo er in Europa al een kritisch woordje klonk over de manier waarop zwart door Boeren-wit werd onderdrukt, dan was ogenblikkelijk het argument bij de hand dat het oordeel hierover van uit de verte niet eenvoudig was te vellen en bovendien dat de scheiding der rassen een bijbels fundament vond in de geschiedenis van de zonen van Noach. Na het einde

van de Boerenoorlogen bij de Vrede van Vereeniging (31 mei 1902) klotsten de golven van het Europese enthousiasme allengs minder hoog, hoewel een populaire auteur als Louwrens Penning nog tot in de jaren twintig nieuwe titels uitbracht - zowel fictie als populaire historiografie - die in rechtzinnig Nederland het beeld van de trouwe, onbaatzuchtige, door het imperialisme overrompelde Boer intact hielden. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog hoorde Penning bij de frequent uitgeleende auteurs van leesbibliotheken.

Misschien wel het meest verrassend in Jonckheeres boek is de demonstratie van de taaiheid van de Boerenmythe in Nederlandstalig Europa. Reizigers en dichters zien na 1902 van Zuid-Afrika vooral het indrukwekkende landschap, de kernachtige (Afrikaner) bevolking en slechts een enkel raciaal tekortkomingje. Voor Vlaanderen is er uiteraard de gemeenschappelijke ervaring van taalstrijd en nationaal ontluiken die Zuid-Afrika tot geïdealiseerd spiegelbeeld omvormt. In de dominante Nederlandse beeldvorming blijft Zuid-Afrika tot lang na de verkiezingsoverwinning van de Nasionale Party in 1948 en de instelling en verscherping van de apartheid (in weerwil van de observaties van enkele kritische reizigers, zoals Anthonie Donker) het land van de dappere doortastende Afrikaans sprekende blanken, waar toevallig ook nog mensen van een andere taal en/of huidskleur wonen. Dat bleek bijvoorbeeld bij de Van Riebeeckherdenkingen van 1952, waarvoor de dichter W.A.P. Smit een plechtig declamatorium schreef in opdracht van de

gemeente Culemborg. In 1956 wordt de tekst monumentaal heruitgegeven. (Smit laat bij Van Riebeecks afvaart uit Amsterdam 'stemmen door elkaar' uit stadsvolk en schepelingen met elkaar spreken: 'Wil je niet meegaan naar de bruine meisjes toe? -'k Heb liever melkwit dan een zwarte kakatoe!') De omslag voltrekt zich pas in de jaren zeventig, met de arrestatie van Breyten Breytenbach in 1975 en de moord op Steve Biko in 1977 als belangrijke katalysatoren. Daarna is Zuid-Afrika tot 1990 het land waartegen schrijvers protesteren, dikwijls gezamenlijk en openbaar. In Vlaanderen had de veelgelezen Aster Berkhof al in 1969 met *Het huis van Mama Pondo* de wreedheid van het apartheidsregime aan de kaak gesteld; het werd de meest herdrukte anti-apartheidsroman uit de Nederlandse literatuur. In Nederland koos het protest uitsluitend het register van de poëzie. Eerst na 1990 komt daar het proza terug in het discours over Zuid-Afrika, met auteurs als Adriaan van Dis, Henk van Woerden en Conny Braam die getuigenis afleggen van met raciale politiek verweven en door Zuid-Afrika gevormde en misvormde levens.

De late bekering van gidsland Nederland tot verzet tegen de apartheid is niet iets om trots op te zijn. Jonckheere wijst op de levenskracht van de oude mythes; men moet ook denken aan een langdurige naar binnen gekeerde aandacht voor de eigen trauma's uit de tijd van wereldoorlog, jodenvervolging en dekolonisatie. En ongetwijfeld kwam er in de publieke opinie - ook in andere landen - pas plaats voor Zuid-Afrika na het einde van de Vietnam-

oorlog: we moeten niet vergeten dat de apartheid heeft kunnen gedijen doordat de wereldopinie jarenlang naar Amerika en Azië keek, en Afrika de rug toekeerde. De heftigheid van de alsnog losbarstende Nederlandse protesten lijkt overigens voornamelijk lokaal bepaald te zijn: spijt over de late start, verzet tegen de vaderlandse mythes van weleer, en de behoefte om de Tweede Wereldoorlog nog eens over te doen, maar dan van de goede kant. De poëzie van de anti-apartheidsperiode maakte, net als de Boerenteksten van 1900, een prominent onderdeel uit van een publiek nationaal debat met internationale intenties. De mythische proporties van dat discours waren, net als een eeuw geleden, vooral op de thuismarkt afgestemd.

Jonckheere heeft een boek geschreven dat dikwijls tot denken aanzet. Zijn stijl is weliswaar enigszins schools, maar hij heeft veel materiaal bijeengebracht, bekend en onbekend. Soms vindt men wat nodeloze herhalingen, maar er is een duidelijke historische lijn uitgezet. De beeldvormingsanalyse overtuigt. De combinatie van Nederlands en Vlaams materiaal is instructief en levert tal van vergelijkingsmogelijkheden op. Uitgeverij Vantilt heeft het boek eigenzinnig, maar fraai vormgegeven. Er zijn helaas wat inconsequenties in hoofdlettergebruik en cursivering in de hoofdtekst en de noten gesloten. Misschien een idee voor de uitgever om een eindredacteur in dienst te nemen?

Arie Jan Gelderblom

Mariëlle Polman, *De keerzijde van het leven. Anton van Duinkerken als literatuurcriticus bij De Tijd (1927-1952)*. Nijmegen (Valkhof Pers) 2000. 522 pp., f 59,50.

Ongetwijfeld was W.J.M.A. Asselbergs, meer bekend als Anton van Duinkerken, de belangrijkste katholieke letterkundige tijdens het interbellum en de naoorlogse jaren van de vorige eeuw. Deze 'veelomvattende mens' (1903-1968) heeft die reputatie onder meer verworven door zijn veelzijdige aanwezigheid in de literaire wereld. Hij was niet alleen dichter en essayist, maar ook literatuurhistoricus, hoogleraar, criticus en tijdschriftredacteur. Het is dan ook toe te juichen dat Van Duinkerken in een van die hoedanigheden belicht wordt in een academische studie. Op 11 januari 2000 promoveerde Mariëlle Polman aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op de literatuurcriticus Van Duinkerken, precieser: op de criticus van het dagblad *De Tijd*.

De keerzijde van het leven is een omvangrijk boek, niet in de laatste plaats doordat bijna de helft in beslag wordt genomen door bijlagen, waarvan een nuttige bibliografie van 156 bladzijden de grootste is. Daarin zijn alle artikelen beschreven die Van Duinkerken in *De Tijd* publiceerde gedurende de periode dat hij werkzaam was voor deze krant, van 1927 tot en met 1952. Uit dit corpus selecteerde Polman de ruim 800 recensies van contemporaine Nederlandstalige literatuur. Deze verzameling vormt het materiaal voor haar onderzoek naar 'de literatuuropvatting' van Van Duinkerken. Daartoe

is globaal het volgende parcours doorlopen: na 'de verantwoording van de methode' wordt in het eerste hoofdstuk een korte introductie gegeven op *De Tijd* en leven en werk van Van Duinkerken tot aan 1952, het jaar dat hij in Nijmegen Gerard Brom opvolgde als hoogleraar Nederlandse en Algemene letterkunde. Hoofdstuk II geeft een 'kwantitatieve analyse' van al zijn bijdragen aan *De Tijd*, dus ook van artikelen over bijvoorbeeld godsdienstige onderwerpen, oudere literatuur en buitenlandse letterkunde. Hoofdstuk III beschrijft de door Van Duinkerken expliciet geformuleerde ideeën over literatuurkritiek in een dagblad, en in hoofdstuk IV wordt zijn kritische praktijk belicht. Het vijfde hoofdstuk bevat een hoofdzakelijk kwantitatieve bespreking van de auteurs die Van Duinkerken opvoert als vergelijkingspunt ter ondersteuning van zijn oordeel. Tevens staat hier het voorbehoud centraal dat hij aan vele boeken toekent. Tenslotte worden in een conclusie de kritische theorie en praktijk met elkaar vergeleken.

Ofschoon Van Duinkerken, in de woorden van Oversteegen, een onvervalste vertegenwoordiger was van de jaren dertig met hun accent op de wereldbeschouwing, is het beeld dat tot dusver van hem is gegeven er overwegend een van een open katholiek die als redacteur van het relatief moderne literaire jongerentijdschrift *De gemeenschap* de zogenaamde bidprentjescultuur bestreed en de clerus trotseerde. Zijn opvatting van 'dienstbare schoonheid' impliceerde een pleidooi voor de relatieve autonomie van kunst en het han-

teren van esthetische normen naast levensbeschouwelijke criteria in kritieken. In dit beeld past ook zijn toetreden in 1934 als eerste katholiek tot de redactie van de liberale *De gids*, zijn geloof in de naoorlogse doorbraakgedachte, en zijn lidmaatschap van de Partij van de Arbeid. Tegen deze achtergrond van ruimdenkendheid en progressiviteit betekent de studie van mevrouw Polman een verrassing omdat de dagbladcriticus Van Duinkerken de accenten bepaald anders legt. Hier verdedigt hij poetische denkbelden die vanuit een hedendaags perspectief veelal moesten leiden tot de 'verkeerde' keuzes: tégen literatuur van Ter Braak, Du Perron, Marsman, Elsschot, Bordewijk, Blaman, Hermans, Van het Reve; vóór werk van Coolen, De Man, Timmermans, Querido, Van Ammers-Küller.

Hield Van Duinkerken er nogal uiteenlopende literatuuropvattingen op na of past het inzetten van verschillende maatstaven, afhankelijk van het medium waarin wordt gepubliceerd, binnen een veelomvattend poeticaal spectrum? Dergelijke vragen worden door de schrijfster niet beantwoord omdat geen vergelijkend onderzoek is verricht. Het is jammer dat een vergelijking van Van Duinkerken's kritische werkzaamheden in dezelfde periode voor *De Tijd*, *De gemeenschap* en *De gids* niet is ondernomen. Door zich te beperken tot het dagblad laboreert het verhaal van Polman aan een eenzijdigheid die het achterhalen van 'de' literatuuropvatting van Van Duinkerken onmogelijk maakt.

Ofschoon Polman terecht stelt dat aan-

dacht voor institutionele aspecten onontbeerlijk is, blijft toch onderbelicht in hoeverre factoren die buiten het literaire werk liggen een effect hebben op het recenseren, op kritische strategieën en oordeelsvorming. Omdat nogal wat gegevens ongevoemd blijven of niet worden geïdentificeerd, komt het werken voor *De Tijd* soms in een raadselachtig perspectief te staan. Zo meen ik bijvoorbeeld dat in het eerste hoofdstuk een algemeen exposé opgenomen had moeten worden over het functioneren van kranten en hun medewerkers gedurende de bezetting. Wellicht zou daarin de verklaring zijn gegeven voor de wel zeer spectaculaire groei van het aantal abonnees van *De Tijd*. Vooral door het verdwijnen van andere kranten, aldus Polman, steeg dat van 9800 voor 1940 tot 74.421 in 1944. Waarom bleef dit conservatieve opinieblad voor de katholieke intellectueel gespaard voor de opheffing die andere bladen wel trof? In de oorlogsjaren werd de Duitse letterkunde in *De Tijd* besproken door de nationaal-socialist en N.S.B-er Gerard Wijdeveld. Van Duinkerken, inmiddels ontslagen als redacteur, moet naar ik vermoed weinig gelukkig zijn geweest met deze collega. Niettemin annuleerde hij zijn medewerking niet. Hebben financiële overwegingen - zijn gezin telde acht kinderen - hier zwaarder gewogen dan meer principiële afwegingen als de wens ideeën over tal van onderwerpen onder de aandacht van een groot publiek te brengen? Over de invloed van confessionele lezers op aard en strekking van de boekbesprekingen stelde Van Duinkerken in een

terugblik: 'onder de lezers leefde sterk de verwachting, dat wij niets zouden aanbevelen als het schadelijk was voor hun idee van fatsoen. Deze verwachting tiranniseerde de kunsttrubiek van alle bladen. Verdenking van toegeeflijkheid jegens libertijnse geschriften of voorstellingen bracht het brood van iedere journalist in gevaar.' Was de censurerende hand van de lezer zo krachtig dat Van Duinkerken in 1939 in *De Tijd* over Walschaps roman *Houtekiet* oordeelt: de 'literatuur zou niets gemist hebben' als dit boek niet verschenen was? Of zijn het oprechte morele bezwaren, voortkomend uit poëtische principes, die hem zo'n uitspraak ingaf? Het zijn dergelijke vragen die Polman in haar studie te weinig stelt. Complicerend met betrekking tot *Houtekiet* is overigens het door de schrijfster niet vermelde gegeven dat deze roman in 1939 in *De gids* verscheen, onder verantwoordelijkheid van de redacteuren Werumeus Buning en Van Duinkerken...

Als gezegd baseerde Polman haar onderzoek op de artikelen over Nederlandstalige tijdgenoten. Door deze selectie blijft een groot aantal voor de constructie van Van Duinkerken's literatuuropvattingen belangrijke bijdragen buiten beschouwing. Met name het negeren van de talrijke besprekingen van oudere Nederlandse letterkunde en Franse literatuur lijkt mij een discutabele beslissing. In het tweede hoofdstuk worden deze stukken alleen genoemd en niet inhoudelijk besproken. De presentatie 'in vogelvlucht' van alle krantenpublicaties van Van Duinkerken krijgt hier allengs zo'n

opsommend karakter dat ik mij afvroeg of al die kwantitatieve gegevens (data, titels, aantallen) niet overzichtelijker middels tabellen en grafieken in een bijlage ondergebracht hadden kunnen worden.

De volgende drie hoofdstukken bevatten de kern van de studie. Ondanks haar interpretatieve terughoudendheid en parafraserende benadering geeft Polman de lezer een duidelijk beeld van de dagbladcriticus Van Duinkerken, voor wie de katholieke levensbeschouwing de allesbepalende norm was. Sleutelbegrippen van zijn levensbeschouwelijke (en daaruit afgeleide formele) maatstaven als 'levensaanvaarding', 'hartelijkheid', 'gezelligheid', 'personages van vlees en bloed', 'eerlijke sentimentaliteit', een 'natuurlijke en ongekunstelde stijl', geven aan dat literatuur die met het tegenovergestelde van deze zo geformuleerde criteria in verband wordt gebracht, onaanvaardbaar is. Dat betekent dus afwijzing van het Modernisme - Du Perrons *Het land van herkomst* wordt in alle opzichten ondeugdelijk bevonden -, afwijzing van de nieuwe zakelijkheid waartoe hij de voor hem te verstandelijke Bordewijk met zijn moreel verwerpelijke personage Bint rekent, verwerping van het cynisme en de illusieeloosheid in romans van onder anderen Vestdijk, Ter Braak en Hermans, verwerping van stijlexperimenten en genderdoorbreking, van uiteindelijk iedere literatuur die geen verheffende ontroering teweegbrengt en die slechts door weinigen - de 'unhappy few' - gelezen kan worden. Polman bespreekt Van Duinkerken's kritische

praktijk antithetisch, dat wil bijvoorbeeld zeggen: eerst alles wat onder 'levensaanvaarding' valt, daarna de overkoepelende categorie 'levensangst'. Aangezien de tegenstelling reeds verdisconteerd is in de behandeling van de eerste noemer wordt met name de lectuur van het vierde hoofdstuk door te veel herhaling een enigszins vermoeiende bezigheid.

In de wijze waarop Polman de resultaten van haar onderzoek presenteert, maar niet alleen daarin, wordt zichtbaar wat ik de grootste zwakte van haar boek vind: het gebrek aan distantie ten opzichte van de protagonist. Dat blijkt onder meer uit de omstandigheid dat Polman dikwijls Van Duinkerken's stem in haar vertellerstekst laat doorklinken, zonder dat steeds duidelijk wordt of de terminologie van hem of van haar is. Een voorbeeld bevat de volgende zin over Van Leeuwens literatuurgeschiedenis *Drift en bezinning*, Polman schrijft: 'Veertien jaren later verschijnt de tweede druk van dit overzicht van de moderne letterkunde, waarin Van Leeuwen laat zien nog steeds onwetend te zijn over zaken waarover hij denkt iets te kunnen beweren.' Het gebrek aan afstand manifesteert zich ook in de frequente ontlening van de termen van Van Duinkerken zelf, in het citeren zonder interpretatief commentaar, en in de parafrases en het overnemen van Van Duinkerken's standpunten. Tenslotte laat Polman zich in haar studie naar mijn idee te veel sturen door haar hoofdpersoon. Er is natuurlijk niets op tegen in te gaan op Van Duinkerken's relatie tot 'de heersende literatuurkritiek tussen

1927 en 1952' teneinde zijn eigen kritische opvattingen meer reliëf te geven. Maar de critici die vervolgens de revue passeren zijn slechts degenen over wie Van Duinkerken zich in *De Tijd* heeft uitgelaten. Dat die reflecties bijna nooit betrekking hebben op het metier van dagbladcriticus en dat hij zich na de Tweede Wereldoorlog kennelijk onthoudt van dat soort reacties, betekent voor Polman geen belemmering om volgzzaam de door Van Duinkerken aangegeven weg te bewandelen zodat 'de heersende literatuurkritiek tussen 1927 en 1952' allerminst het repoussoir vormt. Zo wordt over de kritische attitude van Coster iets gezegd of beter: Van Duinkerken's standpunt weergegeven, naar aanleiding van Coster's activiteiten als essayist en bloemlezer; Van Duinkerken's visie op de critici Greshoff, Ter Braak en Du Perron komt slechts ter sprake in de context van het literaire tijdschrift *Forum*; Binendijk en Van Wessem krijgen alleen aandacht in de context van het literaire tijdschrift *De vrije bladen*, en de criticus Van Leeuwen wordt uitsluitend besproken in zijn hoedanigheid van literatuurgeschiedschrijver. Over uiteenlopende collega-dagbladcritici als Ritter, Vestdijk, Nijhoff, Van Vriesland, Bordewijk, Gomperts, Van der Veen en Dubois heeft, zo neem ik aan, Van Duinkerken zich niet expliciet uitgelaten in *De Tijd*. Op hun kritische theorie en praktijk gaat Polman dus niet in, en dat is jammer. Enige zelfstandig uitgevoerde, vergelijkende excursies immers zouden hier en elders overeenkomsten en verschillen aan het licht hebben gebracht waardoor *De keerzijde*

van het leven waarschijnlijk een rijker, minder eenzijdige en kritischer studie zou zijn geworden.

Hans Anten

Thijs Pollmann, *De letteren als wetenschappen. Een inleiding*. Amsterdam (Amsterdam University Press) 1999. 208 blz. ISBN 90-5356-393-8. Prijs f 39,50.

De letterenfaculteit herbergt zeer uiteenlopende studies. Die studies vormen lang niet altijd een eenheid - denk maar aan de losse band tussen taal- en letterkunde en de beoefenaren ervan zijn vaak ernstig verdeeld over de regels van het vak. Wie een boek wil schrijven over de grondslagen van het letterenonderzoek maakt het zich dus niet gemakkelijk. Zeker niet wanneer dat boek inleidend bedoeld is en iedereen uit de faculteit moet aanspreken.

De letteren als wetenschap ziet er uit als een leerboek, vooral door de samenvattingen in de kantlijn. Het wil 'die aspecten van de wetenschapsbeoefening (...) verhelderen waar studenten in de praktijk van hun opleiding mee in aanraking komen'. Uitgangspunt daarbij is dat het letterenonderzoek niet 'principiëel' verschilt van dat in andere faculteiten en dat we er verstandiger aan doen dit onderzoek te nemen voor wat het is, dan ons de vraag te stellen hoe het zich zou moeten gedragen om hogerop te komen in de hiërarchie der wetenschappen. Vergeleken met algemene inleidingen

in de wetenschapsfilosofie als die van Koningsveld (uit 1976) en De Vries (uit 1984) is dit boek eenvoudig. Dat komt niet alleen door de genoemde samenvattingen, maar ook door het taalgebruik en de globale manier waarop filosofische concepties worden behandeld. Drie filosofen krijgen speciale aandacht: Kuhn, Lakatos en Popper. De ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie na Kuhn blijven onderbelicht en ook in andere opzichten is het boek wat ouderwets, in het bijzonder bij de behandeling van de hermeneutiek.

Pollmann heeft duidelijk geprobeerd voorbeelden te bespreken uit alle letteren-disciplines, maar hij kan toch niet verbergen dat hij van huis uit taalkundige is. In filosofische zin heeft hij zich sterk laten leiden door historici. Die zouden van alle letterenonderzoekers het meest hebben nagedacht over kwesties die in het boek aan de orde komen.

In vergelijking met de historici worden de literatuurwetenschappers stiefmoederlijk behandeld. Aan hun werk zijn slechts een paar voorbeelden ontleend. Maar veel belangrijker is, dat nergens wordt ingegaan op de bijdrage die ze hebben geleverd aan de wetenschapsfilosofische discussie: Mooij over het interpreteren van literaire teksten, Spies over de crisis in de historische letterkunde, het *Revisor*-feuilleton van Verdaasdonk, *Beperkingen* van Oversteegen, Van Oostrom over voortgang of vooruitgang in de studie van de Middelnederlandse letterkunde - het blijft allemaal onbesproken.

In het voorwoord staat dat het boek 'vergeleken met andere inleidingen in

de wetenschapstheorie' veel aandacht besteedt aan 'de problemen rond 'interpretatie', aan het verschijnsel coherentie als maat voor succes en aan de talige vorm van kennis'. Dit lijkt wat overdreven. In het eerder genoemde boek van De Vries krijgt het talige karakter van kennis minstens zoveel aandacht en wordt het grondiger besproken. Problemen rond interpretatie komen uitvoerig aan bod in inleidingen als Van der Dussens *Filosofie van de geschiedwetenschappen* (1988) en Van Buurens *Filosofie van de algemene literatuurwetenschap* (1988).

Wie geïnformeerd wil worden over de filosofische achtergronden van het interpretatie-onderzoek kan het beste Van Buuren lezen. Hij bespreekt op een heldere manier auteurs als Gadmer en Ricoeur - namen die bij Pollmann ontbreken. Coherentie als maat voor succes komt maar even ter sprake. Op dit punt is Pollmann inderdaad uitvoeriger, wat niet wil zeggen dat hij diep op de zaak ingaat. Hij lijkt ook veel te optimistisch over de bruikbaarheid van zijn criterium. Doordat de belangstelling meestal niet uitgaat naar dezelfde feiten, is het in de praktijk moeilijk vast te stellen welke van een reeks concurrerende interpretaties de meeste samenhang biedt.

Rest te vermelden dat aan het boek ten behoeve van het onderwijs een website zal worden gewijd met 'een arsenaal aan voorbeelden, een glossarium met hyperlinks, toetsen en quizzes en interessante discussieplaatsen'.

Nico Laan

Periodiek

Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 115 (2000) 2 bevat twee recensieartikelen. Naar aanleiding van een aantal recent verschenen biografieën schrijft H. de Liagre Böhl over 'De volledigheidswaan van biografen'. W. Frijhoff schrijft een artikel over twee begrips-historische studies: N.C.F. van Sas (red.) *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* en E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (red.) *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Tevens worden in deze aflevering de volgende publicaties besproken: F.C. van Boheemen en TH.C.J. van der Heijden, *Met minnen versaemt. De Hollandse rederijders vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bronnenstudies* en van dezelfde auteurs *Retoricaal Memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijderskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw* (door A.J. Gelderblom); A.J.A. Bijsterveld, J.A.F.M. van Oudheusden, R. Stein (ed.), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur. Boekproductie. Historiografie* (door J.M. van Winter); W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (door M. Prak); A, de

Bertram Mourits
Nelleke Moser

Haas, *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland 1700-1772* (door E. Stronks); J.A. Vanderwal Taylor, *A family occupation. Children of the war and the memory of World War II in Dutch literature of the 1980s* (door D. Barnouw).

Bzzlletin 29 (2000) 271 heeft als thema 'het autobiografische', een actueel thema dat in opvallend veel romans de kop opsteekt. Met bijdragen van A.F.Th. van der Heijden, Louis Ferron, Arie Storm ('Hoe schrijf ik herkenbaar proza': leuk), Arnold Heumakers en anderen. De redactie presenteert het themanummer als reactie op een 'klacht'.

Bzzlletin 29 (2000) 272 is een themanummer over J.F. Vogelaar. Onder de weinig verrassende kop 'Terugschrijven' reageren Willem Broens, Martin van Amerongen, Chris Keulemans, K. Michel, Anthony Mertens, Henk Pröpper, Erik Linder en E.S. Moortgat op essayistische wijze op diens werk. Dege-lijker, artikelachtig, zijn bijdragen van August Hans den Boef en Rein Bloem.

Dutch Crossing 23 (2000) 2 is gewijd aan het thema 'zelf-representatie in de cultuur van de lage landen van de veer-

tiende tot de zeventiende eeuw'. Cultuurgeschiedenis dus, met onder andere Els Stronks over dominee-dichters ('Vanity he Fears') en Rudolf Dekker over egodocumenten.

Historisch Tijdschrift Holland 32 (2000) 3-4 bevat een recensie van R. Harper, *Als God met ons is... Jacob van Maerlant en de vijanden van het christelijk geloof* (door G. van Essen).

Liter 3 (2000) 13 is om niet geheel duidelijke redenen verdeeld over twee katernen. De signalementen en recensies staan in een los katern, de hoofdmoot is een goed gevuld themanummer over Guillaume van der Graft/Willem Barnard. Willem Jan Otten hanteert het steeds vaker voorkomende stijlmiddel van het alfabet (Guus Middag en Esther Jansma zijn andere recente voorbeelden) om op 'Stille omgang' te reageren.

Literatuur 17 (2000) 3 opent met een artikel van A. Zuiderweg over het culturele leven op Batavia ('Een verblijfplaats voor onsterfelijken. Een impressie van het culturele en literaire leven op Batavia (1619-1811)). Ze beschrijft zowel de beau monde aldaar als de kringen van VOC-soldaten en matrozen en schenkt aandacht aan toneeluitvoeringen, het reilen en zeilen van drukkerijen, nieuwsbladen, bibliotheken en culturele, intellectuele en levensbeschouwelijke genootschappen. E.K. Grootes schrijft onder meer over een zeventiende-eeuwse 'beroepskeuzegids' in 'Nuttige lessen voor jongeren. Cornelis Pietersz. Biens

(1590/95-1645) en de gereformeerde jeugd'. H. van Neck-Yoder legt de ontoegankelijke schrijfstijl van Hans Faverey uit als een vorm van 'signifying', een in de Afrikaans-Caraïbische traditie gebruikelijke manier van communiceren in code, waarbij niet alles expliciet gemaakt wordt ('Zo sprak Zoon tot Spin. Hans Faverey en de Caraïbische poëtische traditie'). A. van Aert schrijft over de Spaanse periode van A. Helman ('Spanje is mijn grote liefde, mijn blijvende verliefdheid geweest'). De aflevering bevat verder recensies van: K. Humbeeck, *Louis Paul Boon en de fabrieksstad Aalst* en J. Muyres, *Louis Paul Boon. Het vergeefse van de droom* (beide door G.J. van Bork); L. van Driel en J. Noordegraaf, *De Vries en Te Winkel. Een duografie* en L.H. Maaß, *Pro Patria. Werken, leven en streven van Gerrit Kalff 1856-1923* (beide door N. Laan); W.R.D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782). Ambitieuus, vrijmoedig en gevat* (door J. Oosterholt); G. Paape en M. van Schie, *Kinderplichten* (ed. A. de Vries) (door P. Altena); B. Besamusca, *Jeesten van rouwen ende van feesten* (door R. Resoort).

In **Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman 23 (2000) 2** reageert E. Grabowsky op de door L. van Gemert voorgestelde interpretatie van enkele gedichten van Katharina Lescailje. Terwijl Van Gemert een homo-erotische lading duidelijk aanwezig acht in deze teksten, betwijfelt Grabowsky op grond van archiefmateriaal, dat licht werpt op de ontstaanscontext van de gedichten, de lesbische geaardheid van Lescailje. Verder in dit

nummer: R. van Vliet, 'Uitgever en schrijvers als kemphanen tegenover elkaar. Elie Luzac, uitgever van de academie van wetenschappen te Göttingen (1754-1756) en R. Dekker, 'De rafelrand van het zeventiende-eeuwse hofleven in het dagboek van Constantijn Huygens de zoon. Magie en toverij'. J. Bosma bespreekt de editie die A.J. Hanou maakte van E. Wolff-Bekker, *De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbedenienis*. M. van Vliet vestigt de aandacht op drie CD-ROMs die alle honderdtien jaargangen van *De Navorscher* bevatten. Verder worden besproken: T. Ram, *Magnitude in marginality. Edward Cave and the Gentleman's Magazine (1731-1754)* (door C. van Heertum); H. van Alphen, *Kleinje gedigten voor kinderen* (ed. P.J. Buijnsters) (door P. Altena); W. Frijhoff, M. Spies, W. van Bunge en N. Veldhorst, *1650 - Bevochten eendracht* (door W.R.D. van Oostrum); E. Krol, *Huiselijke poëzie* (Griffioenreeks) (door A. Hanou).

Millennium 13 (1999) 2 bevat recensies van de volgende publicaties: D. Kinable, *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenningen van Jans Teestyne en de Lekenpiegel* (door G. Claassens); E. Huizenga, *Een nuttelijke practijcke van chirurgien* (door A. van Gijsen); M.K.A. van den Berg (ed. en aant.), *De Noord-nederlandse historiebijbel* (door H. Brinkman); H. Pleij, *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven* (door A. van Gijsen).

In **Neerlandica extra muros 39 (2000) 1** is aandacht voor de ontwikkelingen op het gebied van Neerlandistiek en

Internet (Matthias Hüning). In diverse kronieken wordt de stand van zaken in de Nederlandse en Vlaamse literatuur bijgehouden, waarbij vooral het artikel van Tom van Deel, 'Serveer mij in roomboter gebakken beelden' interessant is omdat het, zij het impliciet, aansluit bij lopende discussies over 'richtingenstrijd' en stand van zaken in de poëzie.

Er lijkt in meerdere tijdschriften zowaar een discussie over poëzie gaande te zijn. In **Ons erfdeel 43 (2000) 1** stelt Marjoleine de Vos de vraag 'Kan poëzie de wereld redden?' Verder bijdragen over Grunberg, K. Michel, Hans Achterhuis, Charlotte Mutsaers, Piet Gerbrandy, Stefaan van den Breemt e.a.

Even veelzijdig en even weinig gestructureerd is **Ons erfdeel 43 (2000) 2**, met bijdragen over Rascha Peper, Carl Friedman, Hugo Claus, Wiel Kusters, Gerard Reve en anderen. Recensies over onder andere Henk van Gelder (Carmiggelt-biografie), Hans van Straten (Hermans-biografie), Thomas Rosenboom (*Publieke werken*), Gerard Reve (delen van zijn *Verzameld werk*), Tom Lanoye (*Zwarte tranen*), Henk van Woerden (*Een mond vol glas*), Armando (*Verzamelde gedichten*). **Ons erfdeel 43 (2000) 3** is opmerkelijk bij de tijd, bovendien volkomen ongedwongen. Hoogtepunt: een artikel over Amsterdamse straattaal, een vermenging van Amsterdams, Surinaams, Engels, Turks en Marokkaans dat soms prachtige poëzie oplevert. Koen Vergeef schrijft over 'poëzie buiten de bladspiegel' en beschrijft zonder heimwee de verande-

rende wereld van het dichten. August Hans den Boef levert een bijdrage over het werk van Astrid Roemer.

In **De Parelduiker 5 (2000) 1** wordt R. Grootendorst, neerlandicus en bezorger van het werk van Theo Thijssen en Ischa Meijer, herdacht (P.-P. de Baar, 'Die jongen wás het waard'). Het nummer bevat verder bijdragen over Arnold Ising, toneelspeler van Tachtig (F. Oerlemans en P. Janzen, 'Ik ben niet graag op een berg'), over de dichter en vertaler E.B. de Bruyn (1905-1999) (R. Schouten, 'De eenzame lust tot oogsten'), de schrijversportretten (Van Duinkerken, Eggink, Engelman, H. van Eyk, van Lokhorst, A. Roland Holst en Werumeus Buning) van de fotografe Hanna Elkan (L. Hunter, 'Het karakter moet spreken') en een excursie van W.F. Hermans naar Zweden (A. van der Valk, 'De laatste resten tropisch Zweden'). In de rubriek 'Hora est' bespreekt I. Cornelissen de dissertatie van J. Meijer over Isaac da Costa. Door de oorlogsomstandigheden (de promotie vond in 1941 plaats) zijn er geen publieke reacties op het boek overgeleverd, maar Cornelissen geeft wel de aantekeningen die promotor J. Romein voor de *laudatio* had gemaakt.

De Parelduiker 5 (2000) 2 bevat bijdragen over Lucebert bij Brecht in Berlijn (H. Olink, 'Een talent moet men ontmoedigen'), over het tweede debuut van de avant-gardistische schrijfster Til Brugman (M. Entrop, 'Thé dansant met de Vijftigers'), de Rotterdamse pater en publicist Hermans (J. Buschman, 'Onder de vleugels van het toe-

val. Hermans' engelbewaarder in bezettingstijd'), het leven en lijden van Adriaan Litzroth (1953-1999), auteur van de homo-erotische roman *Sebastian* (H. Sanders, 'Zet maar op mijn graf: Eindelijk iets af') en over vroege voordrachten van P.C. Boutens, onder andere over Maeterlinck (M. Goud, 'De ziel fluistert, de zaal mort'). In de rubriek 'Hora est' staat het proefschrift van J.H. dèr Mouw over de natuurbeschouwing van de klassieken centraal (door M.F. Fresco).

In de **Poëziekrant 24 (2000) 3** interviews met Martin Reints en Gwy Mandelinck, de man van Watou. Ook hier enige gedachten bij de geschiedenis van Vijftig, met name over Lucebert en de studies die vorig jaar over hem verschenen.

Queeste 7 (2000) 1 opent met een artikel van F. Brandsma over de narratieve structuur van de Lancelotcompilatie ('Gathering the narrative threads. The function of the court scenes in the narrative technique of interlace and the insertion of new romances in the Lancelot compilation'). Brandsma laat zien dat de hofscènes fungeerden als middel om de verhaaldraden van tijd tot tijd bijeen te laten komen, waarbij er telkens één verhaaldraad doorloopt zonder bij de hofscène betrokken te worden. Zodoende ontstaan er tegelijkertijd rustpunten én continuïteit in het verhaal. De samensteller van de Lancelotcompilatie gebruikt de hofscènes om een nieuwe roman aan te hechten. Verder bevat deze aflevering de volgende bijdragen: A.M. Duinhoven,

'Boterheks of melkdievegge? Toverij in *Die Hexe*'; E. Mantingh, "...twelke al gheviel int Spel van Strasengijs". Naar aanleiding van een ongekend drama in Oudenaarde anno 1373'; B.A.M. Ramakers, 'Woorden en daden. Thematiek en dramatiek van "Lanseloet van Denemerken"' en recensies van G. van Thienen & J. Goldfinch (red.), *Incunabula printed in the Low Countries. A census* (door H. Brinkman); W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars (red.), *Trou moet blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijderskamer 'de Pellicanisten'* (door D. Coigneau); D. Kinable, *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenningen van Jans Teestyne en de Lekenspiegel* (door O.Lie); Jan Thönisz, Van Sint Jans ont-hoofdinghe (ed. P. Laport, F. de Muy en M. Spies) en Jan Tömisz, *Van die becooringe des duvels* (ed. H. van Iperen, R. Overbeek, M. Spies, S. Schol en S. Trompert) (door J. Jansen); Th. Kock, *Die Buchkultur der Devotio Moderna. Handschriftenproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksauflbau im Zeitalter des Medienwechsels* (door W. Scheepsmat).

In **Septentrion 29 (2000) 1** uiteenlopende bijdragen: de onderwerpen gaan van Karel van het Reve tot aan Ilse de Lange. Van J. Bernlef zijn enkele gedichten vertaald.

Spiegel der letteren 41 (1999) 4 bevat twee artikelen over briefwisselingen. R. Lievens schrijft over de brieven tussen Charles van Hulthem en de Franse filosoof Maine de Biran, die hij tijdens zijn verblijf als afgevaardigd politicus in

Parijs rond 1800 had leren kennen. Van Hulthem blijkt naast een voorkeur voor het werk van Fénelon, Rousseau en Kotzebue ook belangstelling voor mijnen en andere vormen van industrie gehad te hebben. G.R.W. Dibbets schrijft over de correspondentie tussen de predikant-dichter Joannes Vollenhove en Geeraerd Brandt. Hij stelt vast dat hier sprake is van een vriendschap tussen dichters, maar dat de twee mannen op grond van hun geloofsovertuiging (resp. gereformeerd en remonstrants) lijnrecht tegenover elkaar stonden en bleven staan. Verder schrijft G. Buelens over Van Ostaijen, Burssens en Minne in de periode 1921-1925 ('Een Fonteintje of een koude douche?') en J. Janssens over Lucebert als 'mysticus' en de poëzie van Hans Arp. Het nummer bevat recensies van: B. Besamusca (red.), *Jeesten van rouwen ende van feesten. Een bloemlezing uit de Lancelotcompilatie* (door A. Faems); J. Buurlage, *Onveranderlijk veranderlijk. Harry Mulisch tussen literatuur, journalistiek, wetenschap en politiek in de jaren zestig en zeventig* (door S. Vermeylen); B. Vervaeck, *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman* (door T. Sintobin).

In **Spiegel der letteren 42 (2000) 1** stelt E. Simons aan de hand van de metriek in het Gruuthusieliedboek vast, dat het niet mogelijk is om te bepalen of het liedboek door één of door meer auteurs geschreven is. K. Rymenants schrijft over de receptie van Elsschot in 'Elsschot en de Forumianen. Aspecten van de kritische receptie van zijn proza (1933-1939). In de rubriek 'In margine' schrijft J. Oosterman naar aanleiding

van een Leids handschrift over Jenneken Verelst en Anna Bijns. F. de Schutter bespreekt in dezelfde rubriek de vormaspecten van een gedicht van Jan van der Noot. Het nummer bevat recensies van: de *CD-Rom Middelnederlands* van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (door G. Claassens); W.R.D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy* (door A. Gilleir); J. de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (door J. Smeyers); L. van Damme (samenst.), *Reizen in den geest. De boekenwereld van Guido Gezelle* (door M. De Smedt); J.H. de Rode, *Het schandaal van de poëzie. Over taal, ritueel en biologie* (door F. Droste).

Theoretische geschiedenis 26 (1999) 2 is een themanummer over de negentiende-eeuwse visie op de middeleeuwen. Voor neerlandici is vooral de bijdrage over Jonckbloet interessant (E.G. Santing, 'De Middeleeuwen met een Phrygische muts. De geschiedvisie van Reinaert Dozy en Willem Jonckbloet), maar ook in de andere artikelen komt de letterkunde wel aan bod, zoals in T. Verschaffel, 'Aanschouwelijke Middeleeuwen. Historische optochten en vaderlandse drama's in het negentiende-eeuwse België'; J.J. Heij, "Een waas van theatraliteit". De Middeleeuwen in de historieschilderkunst van de negentiende eeuw'; W.E. Krul, 'Alphons Diepenbrock (1826-1921). "Gemeenschapskunst" en de Middeleeuwen als ideaal'. De overige artikelen gaan over het geschiedenisonderwijs (door J.G. Toebes), over neogotiek (door A.J. Looyenga) en over Karel de Grote (door R. Th.M. van Kesteren).

TNTL 116 (2000) 1 opent met een artikel waarin Y. van Vugt en J. Waszink hun licht laten schijnen over de politieke strekking van Hoofts *Baeto*. Volgens hen bepleit Hooft (op basis van het gedachtegoed van Lipsius en Hugo de Groot) een combinatie van de sterke punten van de staatsgezinde en de prinsgezinde visies. W. van Anrooij schrijft over liederen over de moord op Floris V (1296), waarvan een editie in voorbereiding is, en meldt en passant de vondst van een nieuw lied. Het nummer bevat recensies van: Hadewijch, *Das Buch der Visionen* (ed. en vert. G. Hofmann) (door V. Fraeters); J.A.A.M. Biemans, *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche (...)* (door M. Meuwese); M. Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (door E.F.M. Peters); A. Meijer, *The pure language of the heart. Sentimentalism in the Netherlands 1775-1800* (door D. Sturkenboom); J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (door G.-J. Johannes); A.B.G.M. Kalmthout, *Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914* (door I. Glorie); J. Linders, *Doe nooit wat je moeder zegt. Annie M.G. Schmidt, de geschiedenis van haar schrijverschap* (door L. Wesseling). Het **Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 116 (2000) 2** opent met een bijdrage van M. Goud over P.C. Boutens' gedicht 'Sterren' (1917), opgedragen aan J.Th. Toorop ('Den dichter met den ver-starenden blik'). Goud biedt een uitvoerige analyse en interpretatie van de tekst en gaat bovendien kort in op de betrekkingen tussen beide kunstenaars, op de con-

temporaire sterrenkunde en op overeenkomsten tussen Boutens' gedicht en Leopolds 'Cheops'. A. van Leuvensteijn bespreekt aan de hand van de sociale klassen in Sara Burgerhart de aanspreekvormen in deze roman. In tegenstelling tot wat men zou verwachten, richten de hogere klassen zich niet met 'je' tot de lagere klassen en antwoorden de lagere klassen niet met 'gy'. Het is in deze roman juist zo dat de hogere klassen een voorkeur hebben voor 'gy' en de lagere voor 'je'. R. van Eekelen schrijft over de verschillen in het beeld van de prins Roges in de *Roman van Walewein* ('*Vos huut en menschen luut*') bij de twee dichters, Penning en Vostaert. J. Konst reageert op de Jephtha-interpretatie van F.-W. Korsten die in een eerdere aflevering verscheen ('De motivatie van het offer van Ifis'), daarmee een discussie aangaand over het gebruik van moderne rhetorica in de analyse van historische teksten (Konst bepleit een historische benadering). Konsts betoog wordt gevolgd door een reactie van F.-W. Korsten, die uiteenzet dat het hanteren van begrippen uit de moderne rhetorica niet per definitie een a-historische benadering betekent. Deze aflevering bevat recensies van de volgende publicaties: K. Stooker en Th.J. Verbeij, *Collecties op orde: Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden* (door J. van Aelst); J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: de almanak als lectuur en handelswaar* (door P.J. Verkruijse); A. de Haas, *De wetten van het treurspel: over ernstig toneel in Nederland, 1700-1772* (door T. Harmsen).

Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Taal- en Letterkunde 110 (2000) 1 bevat een artikel van G. Geerts over de rol van taalvariëteiten zoals dialecten en sociolecten in de stilistiek, op basis van voorbeelden uit de wereldliteratuur en de Nederlandse literatuur van alle tijden ('Het gevecht met de taal. Over schrijvers, taal en schrijven'). K. Porteman schrijft over het tweede leven van een embleembundel in "Met nieuwe Nederduytsche dichten, synde van anderen sin vertoont". Jacob van Zevecote en de *Emblamata* van Florentius Schoonhoven'. Uit de bewerking van de bundel blijkt hoezeer Cats met zijn *Silenus Alcibiades* een stempel gedrukt heeft op de vorm en de inhoud van embleembundels. Tevens schrijft Porteman in een andere bijdrage over 'Vondels vermakelijke *Leeuwendalers* 1648-1998', waarin hij pleit voor aandacht voor de geestige dialogen en beschrijvingen in dit toneelstuk. L. Daems schrijft over een tijdschrift uit het begin van de twintigste eeuw in "Les mille nouvelles nouvelles". Vlaamse en Nederlandse novellen in vroege Franse vertaling van Pieter Van Der Meer de Walcheren inzonderheid Streuvels' "Doodendans" of "La ronde de la mort".

In de **Vestdijkroniek (2000) 93** stelt René Marres zich de vraag 'Vond Vestdijk zijn latere romans waardeloos?' Aardig is ook de bijdrage van Hans Visser, "Over pornografie en Vestdijk".

De zeventiende eeuw 16 (2000) 1 bevat lezingen van het congres 'Regionale culturen in de zeventiende-eeuwse

Nederlandse Republiek' dat in augustus 1999 in Tilburg plaatsvond. L. Duerloo laat zien hoe de provinciale staten in de zuidelijke Nederlanden hun regionale identiteit uitdroegen in de keuze van hun beschermheilige en door middel van iconografische programma's zoals de weergave van de Brabantse leeuw ('Verbeelde gewesten. Zelfbeeld en zelfrepresentatie in de zuidelijke Nederlanden'). De overige artikelen zijn: O.S. Knottnerus, 'Vroegmoderne cultuurgebieden in Nederland en Noordwest-Duitsland: gedachten over behoudzucht en dynamiek'; N. Moser, 'Naam en faam. De plaatsgebonden naamgeving van rederijderskamers als uiting van lokaal chauvinisme'; F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, 'Rederijders en politiek

in de regio Delfland (1675-1678); B.C.M. Jacobs, 'Rechtsculturen in Brabant en Brabantse rechtscultuur'. In deze aflevering worden onder meer de volgende publicatiesesignaleerd: C. Ens, *Princeps Auriacus*, ed., vert. en inl. J. Bloemendal en J. Steenbeek (door A. van der Lem); H.T.M. van Vliet, *Produktion und Kontext. Beiträge der Internationalen Fachtagung der Arbeitsgemeinschaft für germanistischen Edition im CHI Den Haag* (door J. Jansen); A.-J. Gelderblom en H. Hendrix (red.), *De grenzen van het lichaam. Innerlijk en uiterlijk in de renaissance* met een bijdrage over A. van Overbeke (door E.O.G. Haitsma Mulier); W.B. de Vries, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)*. (door M.B. Smits-Veldt).

Mededelingen

Bloemlezingen nader bekeken

In de reeks *Cahiers voor Nederlandse Letterkunde* is een studie opgenomen van Geert Nijland, getiteld 'Met tien maten. Anderhalve eeuw Nederlandse poëzie in een halve eeuw bloemlezingen.' Doordat de auteur zich niet heeft beperkt tot de vraag welke dichters en gedichten het vaakst in bloemlezingen zijn opgenomen, maar bijvoorbeeld ook laat zien welke samenhangen er in voorkeuren vallen waar te nemen en welke schommelingen zich in de tijd hebben voorgedaan, levert hij een interessante bijdrage aan het onderzoek naar de receptie van poëzie vanaf Gezelle tot heden. Mooi gekozen citaten verlevendigen de rekenkundige analyses. Men kan dit nummer bestellen door f 25,- over te maken op postbanknummer 3808367 ten name van uitgeverij Passage te Groningen, onder vermelding van 'nr. 2000/1'.

J.M.J. Sicking

De *Hollandsche Spectator* en *D'openhertige Juffrouw*

Bij uitgeverij Astraea (Zoeterwoudsesingel 69, 2313 EL Leiden) verschijnen regelmatig heruitgaven met afleveringen van de *Hollandsche Spectator* (1731-1735) van Justus van Effen. Elk deel bevat een dertig- tot veertigtal afleveringen (met annotaties), een korte inleiding en een index (persoons- en plaatsnamen, voornaamste onderwerpen, titels van werken vóór 1800 die in de tekst of toelichting genoemd zijn). De delen zijn opgenomen in de Duivelshoekreeks (redactie: A. Hanou en M. van Vliet) en kosten per stuk, exclusief verzending, f 42,95. In deze reeks verscheen eerder de editie van *D'openhertige Juffrouw of d'ontdekte geveinsdheid* (1680). Het betreft een door haarzelf verteld levensverhaal van een Amsterdamse prostituée dat een provocatief doel diende: de lezer werd uitgedaagd de gangbare moraal van schone schijn op te geven om zodoende, net als de vertelster, een ongeveinsd eerlijk bestaan te kunnen leiden. Dit brengt de bezorgers (Joost Kloek, Inger Leemans, Wijnand Mijnhardt) ertoe te spreken van 'de politieke hoer'. Ze kost f 34, 95.

Lodewijk Meijer

In maart van dit jaar is in Leiden een dissertatie verdedigd over de *Nederlandse woordenschat* (1650, '54, '58, '63 en '69) van Lodewijk Meijer, die in de literatuurgeschiedenis over de zeventiende eeuw niet bekend is geworden als lexicograaf, maar als toneelschrijver, regent van de Amsterdamse schouwburg en een der oprichters van het kunstvenootschap *Nil Volentibus Arduum*. Dit proefschrift is in de eerste plaats interessant voor lexicografen, maar het verdient ook zeker de aandacht van letterkundigen. Het bevat namelijk een uitvoering en een gedetailleerd hoofdstuk over Meijers levensloop (op grond van feitelijke gegevens), waaruit zichtbaar wordt dat Meijers activiteiten - als literator, taalkundige, en medicus - niet zelden nauw met elkaar verweven waren. Ook wordt een handzaam overzicht gegeven van Meijers werken: de gedrukte uitgaven en handschriften, ingedeeld naar genre en daarbinnen chronologisch geordend.

Lodewijk Meijer (1629-1681) als lexicograaf (499 blz.) is geschreven door Ike van Hardeveld, bij wie het voor f 25,- besteld kan worden (Postsbus 350, 5050 AH Goirle). Omdat het boek een ISBN heeft -90-5434-072-X -is het via de boekhandel uiteraard ook verkrijgbaar.

Marijke Meijer Drees

VAKTIJDSCHRIFTEN VOOR NEERLANDICI

TIJDSCHRIFT VOOR TAALBEHEERSING

driemaandelijks tijdschrift voor taal- en tekstgebruik

Tijdschrift voor Taalbeheersing richt zich op schriftelijke en mondelinge taalvaardigheid, vormen en functies van verbale communicatie, taalkundige kenmerken van geslaagde communicatie. Eens per jaar verschijnt een themanummer waarin recent onderzoek over een onderwerp bijeen wordt gebracht. Thema's in de afgelopen jaren waren Tekstevaluatie, Argumentatie en recht, Instructieve teksten.

NEDERLANDSE TAALKUNDE

het publicatieforum voor de taalkunde van het Nederlands

Nederlandse Taalkunde is het publicatieforum voor de taalkunde van het Nederlands. In artikelen wordt verslag gedaan van een breed scala van recent onderzoek. Met themanummers wordt ingespeeld op de actualiteit in taalkundig Nederland, behandelde onderwerpen zijn functionele categorieën in taalwerving en taalonderzoek, de nieuwe ANS en de voltooiing van het WNT.

Neem nu een abonnement en profiteer van de korting!

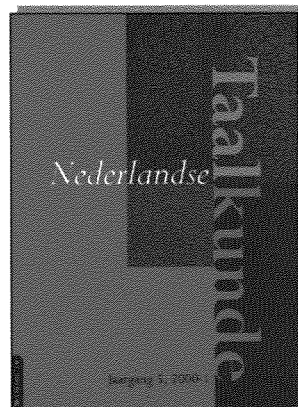
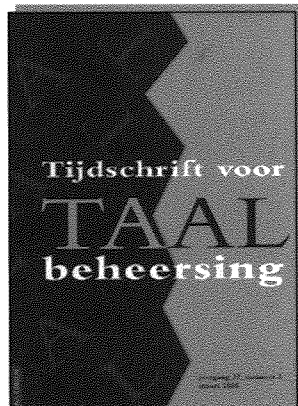
Abonnementsprijzen TIJDSCHRIFT VOOR TAALBEHEERSING en NEDERLANDSE TAALKUNDE

	Kennismakingskorting (1 jaar geldig)	
particulier	f 99,00 / Bfr. 1850	f 79,90 / Bfr. 1480
instelling	f 180,00 / Bfr. 3350	f 159,90 / Bfr. 2960
student	f 59,90 / Bfr. 1110	f 49,90 / Bfr. 925

Bent u al abonnee op één van de Neerlandici tijdschriften dan is de volgende kortingsregel van toepassing. Abonnement op twee tijdschriften à f 77,00 per abonnement (totaal f 154,00 / Bfr. 2900).

Drie tijdschriften à f 69,00 per abonnement (totaal f 207,00 / Bfr. 3850).

Profiteer nu van de korting

Bestel / Fax - Bon

Letserk.

Ja, ondergetekende neemt een abonnement met een kennismakingskorting voor 1 jaar op

- TIJDSCHRIFT VOOR TAALBEHEERSING
 NEDERLANDSE TAALKUNDE

Naam

Adres

Code

Plaats

Land

- particulier instelling student*

* graag aangeven welk abonnement voor u van toepassing is.

Datum

Handtekening

Deze bon faxen - 0592 379552 - of in een ongefrankeerde envelop (alleen Nederland) zenden aan: **VAN GORCUM**, Antwoordnummer 3, 9400 VB ASSEN

Voor België: per fax - 31 592 379552 - **VAN GORCUM**, Postbus 43, 9400 AA ASSEN, Nederland

Uitgeverij

VAN GORCUM

Postbus 43
9400 AA Assen
Tel. 0592 379555
Fax 0592 379552

E-mail: assen@vgorcum.nl

WWW: <http://www.vgorcum.nl>

Letterkunde

Inhoud

Nico Laan <i>Freud en Marx verenigd? Henriëtte Roland Holst als biografe</i>	305
Gerard Sonnemans <i>Het lineaire schrijfproces bij middeleeuwse teksten</i>	323
Jos Joosten <i>Speurwerk vanaf het ziekbed of: waarom Willem Termeer zijn vrouw niet vermoordde</i>	333
Kortaf Herman W.J. Vekeman , <i>Eerherstel voor een mystieke amazone. Het Twee-vormich Tractaetken (Paul Wackers)</i>	342
Herman Brinkman, Janny Schenkel (eds.) <i>Het handschrift van Hulthem; M.E.M. Jungman i.s.m. J. Voorbij, Repertorium van teksten in het handschrift van Hulthem (J. Reynaert)</i>	344
Jeanne Verbij-Schillings (ed.) , <i>Het Haagse handschrift van heraut Beyeren (Remco Sleiderink)</i>	347
Marjolein Kool , <i>De conste vanden getale (Orlanda S.H. Lie)</i>	349
B. Besamusca (red.) , <i>Jeesten van rouwen ende van feesten (Mieke de Jong)</i>	352
Karl Enenkel, Sjaak Onderdelinden, Paul J. Smith (red.) , <i>Typisch Nederlands. De Nederlandse identiteit in de letterkunde (Yolanda Rodriguez Pérez)</i>	354
Willemien B. de Vries , <i>Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (Els Stronks)</i>	356
Wilfred Jonckheere , <i>Van Mafeking tot Robbeneiland, Zuid-Afrika in de Nederlandse literatuur 1896-1996 (Arie Jan Gelderblom)</i>	359
Mariëlle Polman , <i>De keerzijde van het leven, Anton van Duinkerken als literatuurcriticus bij De Tijd (Hans Anten)</i>	361
Thijs Pollmann , <i>De letteren als wetenschappen. Een inleiding (Nico Laan)</i>	365
Periodiek Mededelingen	367 375